

А. Ф. АБЛОВ

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

А. Ф. АБЛОВ

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Одеса
ОНУ
2019

УДК 316:001(042.4)

A154

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 3 від 20.06. 2019 р.

Рецензенти:

В. М. Оніщук, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології факультету міжнародних відносин, політології та соціології ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. С. Кирилюк, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеської філії Центру гуманітарної освіти НАН України.

Аблов А. Ф.

A154   Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. – Одеса :
Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. – 130 с.
ISBN 978-617-689-351-6

Конспект лекцій містить загальнотеоретичні основи соціологічної науки, які виступають методологічною основою вивчення суспільних і гуманітарних наук, спеціальних і професійних дисциплін в процесі підготовки фахівців з соціальної роботи.

Призначений для студентів факультету психології та соціальної роботи, спеціальності 231 – «Соціальна робота».

УДК 316:001(042.4)

ISBN 978-617-689-351-6

© Аблов А. Ф., 2019

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Тема 1. Соціологія як наука, її предмет, структура і метод</i>	6
<i>Тема 2. Історія формування і розвитку соціології</i>	19
<i>Тема 3. Суспільство: поняття і ознаки, структура і типи</i>	38
<i>Тема 4. Культура в системі суспільства</i>	48
<i>Тема 5. Соціальна структура і соціальна стратифікація суспільства</i>	60
<i>Тема 6. Соціальні інститути</i>	71
<i>Тема 7. Соціальні організації</i>	78
<i>Тема 8. Соціальні дії, взаємодії та відносини</i>	86
<i>Тема 9. Особистість в системі суспільства</i>	96
<i>Тема 10. Сім'я в системі суспільства</i>	103
<i>Тема 11. Конфлікти в системі суспільства</i>	111
<i>Тема 12. Соціальні зміни і соціальний розвиток</i>	117
Список використаної та рекомендованої літератури	126

ВСТУП

Соціологія займає основоположне місце в системі знань про суспільство, виступає методологічною основою усіх суспільних та гуманітарних наук. Вона представляє собою сукупність багатоманітних теорій, концепцій, напрямків різного рівня, які містять певне наукове знання, доповнюють один одного, а водночас знаходяться в стані конкуренції. Саме соціологія на її вищому, загальному рівні формулює цілісне, системне знання про суспільство, його теорію притаманним їй методом та категоріально-понятійним апаратом, що лежить в основі суспільних та гуманітарних наук.

Загальна соціологія представляє фундаментальні знання, теоретичні засади, на базі яких розробляються теорії середнього рівня, галузеві і спеціальні теорії, що виступають основою конкретних соціологічних досліджень емпіричного та прикладного характеру. Останні складають об'єктивно необхідну умову раціонального вирішення соціальних проблем сучасного суспільства, розвиток якого, як і усієї сукупності суспільних та гуманітарних наук, залежить значною мірою від стану фундаментальних соціологічних знань.

Особливістю загально-соціологічних знань є те, що вони включають теорії, наукові знання, які є функціональними до певних соціальних явищ і соціальних проблем сучасності безпосередньо чи опосередковано через галузеві, спеціальні теорії, а тому при вивченні чи практичному їх застосуванні необхідно володіти знаннями як загальної, так і відповідної галузевої чи спеціальної соціології, з тим щоб обрати адекватну теорію щодо предмету дослідження чи практичного вирішення конкретної соціальної проблеми. Єдиної універсальної соціологічної теорії не існує. Сучасне фундаментальне соціологічне знання презентується усією багатоманітною сукупністю соціологічних теорій, визнаних науковою спільнотою.

Надзвичайно важливу роль виконує соціологічне знання при вивченні конкретних соціальних проблем в усіх сферах суспільного життя і, передусім, у сфері соціальної роботи, яка виступає одним із напрямків прикладної соціології. Ключовою компетенцією сучасного соціального працівника є знання і вміння використовувати соціологі-

чні дані з аналізу генезису соціальних проблем, розуміння їх сутності, тенденцій розвитку та практичного вирішення згідно з чинним законодавством.

Запропонований конспект лекцій представляє, головним чином, у тезо-структурованій формі сучасне теоретичне універсальне знання, яке повинно бути конкретизовано при його застосуванні до аналізу конкретних соціальних процесів і соціальних проблем українського суспільства. Конспект не містить фактичних статистичних даних, які носять швидкоплинний характер і мають бути приведені під час лекційних і семінарських занять.

Конспект лекцій створює можливість нового підходу до читання лекцій в сучасних умовах, який передбачає, на наш погляд, відмову від класичного запису студентами теоретичних положень курсу, а функціональне призначення викладача суспільних наук має полягати в системно-концептуальному викладі змісту теми лекції, поясненні і тлумаченні складних теоретичних положень та використанні фактичних даних для їх обґрунтування. Такий підхід до навчального процесу потребує надання студентам тексту лекцій до аудиторного заняття, бажане самостійне ознайомлення з їх змістом, виявлення складних питань, відповіді на які вони мають отримати під час лекцій та семінарів. В конспекті студент має фіксувати коментарі, пояснення, тлумачення, фактичні дані, які конкретизують відповідні теоретичні положення соціологічної науки.

Навчальний курс «Загальна соціологія» є нормативною дисципліною циклу професійної підготовки студентів спеціальності «Соціальна робота».

При підготовці даного конспекту, автор виходив з того, що згідно з навчальним планом підготовки фахівців з соціальної роботи факультету психології та соціальної роботи ОНУ імені І. І. Мечникова передбачено вивчення окремого навчального курсу «Методологія та методика соціологічних досліджень», в якому розглядаються теоретико-методологічні і методичні питання здійснення конкретно-соціологічних досліджень емпіричного та прикладного характеру.

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І МЕТОД

1. Предмет, функції та метод соціології,
2. Структура соціології,
3. Місце соціології в системі наук про суспільство.

Мета лекції: ознайомлення з предметом і методом, функціональним призначенням загальної соціології, її структурою і змістом, місцем і роллю в системі соціальних і гуманітарних наук.

1. Предмет, функції та метод соціології

Термін «соціологія» походить від латинського «societas» – суспільство та грецького «logos» – вчення, що означає при їх поєднанні і перекладі «вчення про суспільство». Термін ввів у середині 19 ст. французький філософ Огюст Конт (1789-1857).

Об'єктом соціології є суспільство, яке представляє собою єдність економічної, соціальної, політичної і духовної сфер, що перебувають в органічній взаємозалежності, взаємодії і русі. Стан суспільства в кожному мить проявляється як соціальна реальність, котру утворюють його функціонуючі і взаємодіючі структурні компоненти, суспільні відносини та процеси. Суспільство як об'єкт соціології вивчається в його становленні, функціонуванні і розвитку як цілісної системи, стані сучасної соціальної реальності та майбутньої історичної перспективи.

Питання про предмет соціології є дискусійним. Узагальнюючи думку більшості соціологів щодо предмета соціології, можна дати наступне визначення. Предметом соціології виступають закономірності (тенденції) і форми становлення, функціонування і розвитку системи суспільства та його складових соціальних груп і інститутів, суспільних відносин і процесів в їх органічному зв'язку, взаємодії та русі.

Предмет конкретних соціологічних досліджень залежить від рівня аналізу соціальної реальності, потреб і проблем конкретного суспільства, регіонального об'єднання країн, цивілізації, світового співтовариства.

Соціологія виникла як відповідь на потреби вдосконалення і розвитку суспільства і в цьому було і залишається її сутнісне, теоретичне та прикладне призначення.

Метод соціології

Залежно від рівня та завдань соціологічного дослідження застосовуються відповідні методи. Теоретичній соціології притаманні філософські, загальнонаукові методи пізнання соціальної реальності, методи логічного аналізу, тоді як на емпіричному рівні використовуються якісні і кількісні методи збору, фіксації, систематизації і аналізу емпіричних фактів (спостереження, анкетування, інтерв'ю, аналіз документів, соціальний експеримент, порівняльний аналіз, методи статистики та ін.). Методи логічного аналізу домінують у теоретичній соціології, тоді як методи статистики таку ж роль виконують в емпіричних та прикладних дослідженнях.

Існують різні види соціологічних досліджень (пошукове, описове, аналітичне, разові і повторні, суцільні і вибіркові та ін.). Найбільш глибоким дослідженням є аналітичне, яке виражає сутність соціологічного методу, згідно з яким суспільні явища і процеси, соціальні проблеми мають об'єктивну причину, пошук якої необхідно здійснювати безпосередньо в суспільстві, тобто слід виявити причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами і процесами та їх тенденції, що потребує пошук, фіксацію, систематизацію та аналіз емпіричних фактів соціальної дійсності, їх узагальнення, пояснення, теоретичну інтерпретацію.

Продуктивність вивчення і застосування соціологічних знань в навчальному процесі і наукових дослідженнях, а на їх основі інших суспільних і гуманітарних наук, можливі лише за умови певних філософських знань, які відіграють методологічну роль в соціальному пізнанні. Знання законів і форм логіки людського мислення, розуміння співвідношення і взаємозв'язків сутності і явища, форми і змісту, матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, закономірного і випадкового, причини і наслідку, емпіричного і теоретичного та інших основ філософських знань виступає необхідною умовою якісного навчального процесу взагалі і соціології, зокрема.

Соціологія вивчає:

- 1) соціальні риси людей, їх статусно-рольову поведінку, соціальні дії, взаємодії та суспільні відносини;
- 2) суспільство як соціальну цілісність, його соціальну структуру, соціальні групи і інститути, соціальні явища і процеси, причинно-наслідкові зв'язки між ними;
- 3) соціальні зміни і тенденції розвитку суспільства та його складових в їх взаємодії і русі;
- 4) умови і чинники, способи і технології впливу на суспільні процеси та розвиток суспільства в цілому.

Завдання соціології:

- 1) формування наукових знань про суспільство, проблеми його функціонування та розвитку;
- 2) розробка методів соціологічних досліджень;
- 3) дослідження стану і динаміки структури суспільства та її елементів в їх взаємодії і русі;
- 4) інформація публічних органів влади і управління, громадянського суспільства про реальний стан та проблеми розвитку усіх сфер життєдіяльності країни;
- 5) аналіз суспільних проблем, розробка шляхів, технологій, способів, рекомендацій щодо їх вирішення, вдосконалення соціальної дійсності.

Реалізація завдань соціології здійснюється через її функції.

Функції соціології:

- 1) гносеологічна (теоретико-пізнавальна) – формування нових теоретичних і емпіричних знань про закономірності (тенденції) і форми функціонування і розвитку суспільства, його складових, соціальних груп і інститутів, поведінку суб'єктів суспільного життя;
- 2) описова – опис соціальних явищ і процесів, їх структури, рис і властивостей, внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків, тенденцій тощо;
- 3) прогностична – соціологічні знання створюють можливість передбачити майбутнє явищ і процесів суспільного життя (проблеми, протиріччя, конфлікти, тенденції) і вжити необхідних заходів щодо нейтралізації дії деструктивних чинників, змоделювати, розробити

оптимальні проекти подальшого суспільного розвитку та втілити їх в дійсність;

4) прикладна, практична (перетворювальна, інструментальна) – проявляється в діях суб'єктів суспільного життя, які здійснюються на основі фундаментальних знань соціології з метою вирішення конкретних соціальних проблем, вдосконалення соціальної дійсності;

5) інформаційна – інформування органів публічної влади та громадянського суспільства про реальний функціональний стан системи суспільства, соціальних інститутів, актуальні проблеми усіх сфер і галузей суспільного життя;

6) ідеологічна – соціологія виражає об'єктивні інтереси і цінності соціальних груп, зацікавлених у забезпеченні стабільного функціонування і розвитку суспільства на основі сучасних наукових знань;

7) світоглядна – соціологія формує в суспільній свідомості загальноновизнану систему гуманістичних, загально-цивілізаційних цінностей і поглядів на людину, суспільство і світ в цілому, в їх гармонічній єдності, взаємозв'язку і взаємодії.

Соціологія – це наука, що вивчає закономірності (тенденції) становлення, функціонування і розвитку суспільства та його складових, досліджує взаємозв'язки між соціальними інститутами і групами, соціальними процесами і відносинами і на цій основі дає наукові прогнози щодо перспектив подальшого суспільного розвитку та рекомендації вирішення існуючих соціальних проблем.

2. Структура соціології

У сучасній соціології співіснують три основні підходи до її структури.

- 1) змістовний (за рівнем знання);
- 2) цільовий;
- 3) масштабний.

I. Змістовний підхід включає:

- методологію соціологічних досліджень;
- теоретичну соціологію;
- емпіричну соціологію.

Методологія соціологічних досліджень – система засадничих принципів, що лежать в основі пізнання, систематизації і застосування соціологічного знання (наприклад, принципи матеріалізму і ідеалізму, реалізму і номіналізму та ін.).

Теоретична соціологія – сукупність різних течій, шкіл і напрямків, які на основі притаманної їм методології, принципів і методів описують, пояснюють і прогнозують закономірності формування, функціонування і розвитку суспільства, його соціальних груп і інститутів, соціальних явищ і процесів.

Теоретичне знання є вищою формою наукових знань, створюється на основі логіки і абстрактних понять, воно сутнісне і універсальне, перевіряється і підтверджується емпіричними знаннями, а його формами є:

- принципи,
- теорії (гіпотези),
- закономірності (тенденції),

а методами – діалектика, системний, структурно-функціональний, історичний, спостереження, аналіз і синтез, індукція і дедукція, ідеалізація, абстрагування, формалізація, аналогія, моделювання, вимірювання, порівняння та інші філософські і загальнонаукові методи та прийоми.

Теорія – це:

а) істинне твердження про причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами і процесами, про те, як і чому пов'язані між собою окремі факти;

б) система взаємопов'язаних істинних суджень, що описують і пояснюють сутність соціального явища, його генезис та подальший розвиток;

в) сукупність логічно узгоджених і істинних положень, що описують і пояснюють спосіб існування і розвитку суспільства як цілісної системи та її складових елементів в їх взаємодії і русі.

Наукова гіпотеза, яка доказана і визнана науковою спільнотою, є істинним знанням, науковою теорією.

Гіпотеза – це припущення, яке потребує доказу (логічного, емпіричного).

Пізнавальні функції наукової теорії:

1) опис;

2) пояснення;

3) прогноз, передбачення (мета будь-якої науки). Передбачення виступають основою для рекомендацій теоретичного та прикладного характеру.

Склад теоретичної соціології

Теоретичний рівень має дві складові: загальні теорії та галузеві (спеціальні) теорії.

1) Загальна теорія (загальна соціологія) – це вищий теоретичний рівень соціологічних знань, системна та логічно узгоджена їх сукупність про закономірності (тенденції) формування, функціонування та розвитку системи суспільства. Загальна теорія має дати відповіді передусім на питання: чому і яким чином відбулось формування суспільства, із яких компонентів воно складається і як вони взаємодіють, які історичні стадії суспільство пройшло та в чому є його рушійна сила, а також відповідно логіки теорії здійснити прогноз щодо його майбутнього.

Загальні теорії формулюють моделі функціонування і розвитку суспільства як суспільної цілісності або системи суспільства. Єдиної загальної соціологічної теорії не існує. До загальних соціологічних теорій належать: теорія еволюціонізму, структурного функціоналізму, теорія конфлікту та ін. Домінуючою на сучасному рівні розвитку соціологічних знань визнається теорія структурного функціоналізму американського соціолога Т. Парсонса, яка має найбільш переконливу пояснювальну функцію щодо суспільства в цілому. Кожна із існуючих загально-соціологічних теорій має свої достоїнства та недоліки.

2) Галузеві і спеціальні соціологічні теорії описують окрему, конкретну сферу суспільної реальності, спираючись на відповідні загальні теорії. Американський соціолог Р. Мертон, представник теорії структурного функціоналізму назвав їх теоріями середнього рівня, що опосередковують загальні соціологічні теорії і конкретні соціологічні

дослідження (емпіричні і прикладні). Галузеві і спеціальні теорії виступають методологічною основою конкретних соціологічних досліджень.

До галузевих теорій відносяться економічна соціологія, політична соціологія, соціологія культури, соціологія права та ін.

До спеціальних теорій належать теорія соціальних інститутів і організацій, теорія особистості, теорія соціалізації, теорія девіантної поведінки та ін.

Галузеві і спеціально-соціологічні теорії – це окремі сфери соціологічного знання, які певною мірою витікають, конкретизують відповідні положення, вузлові питання тієї чи іншої загальної соціологічної теорії. Цей зв'язок не завжди прямо простежується.

В соціологічній літературі виділяють декілька їх груп:

1) теорії, які вивчають види людської діяльності (соціологія праці, побуту, спорту, читання тощо);

2) теорії, які виникли на стику соціології та інших суспільних і гуманітарних наук (економічна соціологія, політична соціологія, соціологія культури, соціологія права тощо);

3) теорії, що характеризують соціальну структуру суспільства і її елементи (соціологія класів і соціальних груп, соціологія націй, соціологія міста, соціологія особистості тощо);

4) теорії, які вивчають діяльність соціальних інститутів (соціологія держави, соціологія партій, соціологія сім'ї, соціологія освіти, науки і т. ін.);

5) теорії відхиляючих форм поведінки і аномальних явищ (соціологія девіантної поведінки, соціологія злочинності, наркоманії, розлучень, самогубств тощо).

Змістовний підхід включає також емпіричну соціологію.

Емпірична соціологія – сукупність принципів, методів і прийомів збору, систематизації й аналізу, узагальнення емпіричних фактів з метою збагачення наукових знань, підтвердження чи спростування наукових гіпотез, теорій. Це певною мірою самостійний підрозділ соціології, який знаходиться в тісному зв'язку з теоретичною соціологією.

Емпіричне (гр. емпірія – досвід) – це все, що дано людині на основі чуттєвого досвіду. Емпіричне пізнання здійснює зв'язок людини з зовнішнім світом.

Ознаки емпіричних досліджень:

- а) орієнтовані на фіксацію, збір і аналіз реальних, емпіричних фактів соціального життя;
- б) націлені на прирощення знань;
- в) підтверджують, або спростовують якусь теорію середнього рівня (галузеву, спеціальну);
- г) повинні бути репрезентативними.

Теоретичний рівень пізнання спирається на дані емпіричного рівня. Емпіричне знання створюється на основі статистики, його формами виступають:

1) протокольна пропозиція (фіксація результату окремого, одиначного спостереження, при складанні якого встановлюється точний час і місце спостереження);

2) емпіричні узагальнення, статистичні закономірності, наукові факти – індуктивні узагальнення протокольних пропозицій, що є твердженням статистичного характеру про відсутність або наявність деяких подій, властивостей, відносин у предметі дослідження. Їх представляють у вигляді графіків, діаграм, таблиць, класифікацій;

3) емпіричні закономірності (тенденції) різних видів (функціональні, причинні, структурні, динамічні, статистичні);

4) феноменологічні теорії, які є найбільш загальним рівнем емпіричного наукового знання, представляють собою емпіричне узагальнення феномену (явища).

Методами збору емпіричних даних є:

- 1) спостереження;
- 2) опитування (анкетування, інтерв'ю, експертне опитування);
- 3) аналіз документів (якісний і кількісний метод, контент-аналіз);
- 4) соціальний експеримент та ін.

Методи конкретних соціологічних досліджень (емпіричних і прикладних) поділяються на якісні (класичний аналіз документів,

«кейс-стаді», неструктуровані опитування і спостереження, метод «фокус-груп» та ін.) та кількісні (анкетування, структуровані інтерв'ю і спостереження, контент-аналіз та ін.). В соціологічних дослідженнях, як правило, застосовуються одночасно якісні і кількісні методи.

При аналізі соціологічних даних використовуються факторний, причинний, кореляційний, латентний, математичний, порівняльний, системний, структурний, історичний, психологічний, юридичний та інші методи і підходи.

II. Цільовий підхід (по функції знання). Його складає:

1) фундаментальна соціологія, яка орієнтована на приріст, розвиток знань;

2) прикладна соціологія, яка спрямована на практичну користь, вирішення конкретних соціальних проблем на основі застосування фундаментальних знань.

Фундаментальна соціологія – це дослідження, метою яких є формування, розвиток та перевірка наукових теорій. Основні риси фундаментальної соціології:

а) орієнтована на отримання нових теоретичних знань про суспільство;

б) спрямована на пізнання і відкриття соціальних закономірностей (тенденцій);

в) вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знання про соціальну дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів суспільного розвитку;

г) розвивається в основному в університетах, її називають академічною.

Прикладна соціологія. Її основні риси:

а) призначена застосовувати фундаментальні, теоретичні соціологічні знання з метою вирішення конкретних суспільних проблем, досягнення практичної користі;

б) здійснює пошук шляхів, способів, технологій, методів вдосконалення суспільства, його структурних елементів;

в) використовує методи емпіричних досліджень (спостереження, опитування, аналіз документів, експерименти, статистичний та порівняльний аналіз тощо) та не потребує обов'язкової репрезентативності дослідження;

г) соціальна робота виступає одним із напрямків прикладної соціології.

III. Масштабний підхід ділить соціологію на дві традиційні складові: макросоціологію і мікросоціологію.

Макросоціологія (витоки – Платон, Арістотель) :

1) теоретичні і емпіричні дослідження великих соціальних спільнот і явищ: держава, етноси, класи, міста, релігійні конфесії, соціальні системи, структури соціально-економічного, політико-правового та соціокультурного ладу, значні соціальні зміни;

2) стверджує, що суспільство – це органічна, об'єктивна надіндивідуальна соціальна реальність, структурована соціальна цілісність;

3) методологічною основою виступає принцип соціологічного реалізму, згідно з яким система суспільства, соціальні інститути як об'єктивна соціальна реальність визначають соціалізацію і поведінку індивідів, а роль людей у цих явищах є незначною і саме тому вони (соціальні явища) мають бути предметом вивчення;

4) використовує метод логічного, філософського аналізу, загальнонаукові методи (системний, функціональний, структурний, історичний підхід, індукція і дедукція, аналіз і синтез, ідеалізація, аналогія та ін.) та абстрактний категоріально-понятійний апарат;

5) до макросоціології відносять:

- теорії функціоналізму і структурного функціоналізму (англ. Герберт Спенсер, фр. Еміль Дюркгейм, амер. Талкот Парсонс, амер. Роберт Мертон та ін.);

- теорії конфлікту (нім. К. Маркс, нім. Ральф Дарендорф, амер. Люїс Козер, амер. Кеннет Боулдинг та ін.);

- еволюціонізм, неоеволюціонізм (амер. Леслі Уайт, амер. Дж. Ленські та ін.).

Мікросоціологія (витоки – гр. Демокрит, нім. Готфрід Вільгельм Лейбніц):

1) до неї належать теорії, концепції і школи, що досліджують сфери і механізми безпосередніх взаємодій людей, їх комунікації на рівні міжособистісних відносин;

2) стверджує, що первинне і головне – це людина, а суспільство є сумою індивідів. Соціальні явища виступають вторинними по відношенню до взаємодії індивідів. Конкретні люди самі будують соціальні явища (соціальні організації, соціальні інститути) в рамках своїх взаємодій. Методологічною основою виступає принцип соціологічного номіналізму;

3) переважно використовує метод статистики, емпіричний метод (спостереження, опитування, аналіз документів, експерименти, порівняльний аналіз тощо);

4) до мікросоціології належать:

- теорія обміну (амер. Дж. Хоманс);
- теорія символічного інтеракціонізму (амер. Чарльз Кулі і Джордж Герберт Мід);
- феноменологічна соціологія (амер. Альфред Шюц);
- етнометодологія (амер. Гарольд Гарфінкель);
- драматургічна соціологія (амер. Ервін Гофман) та ін.

В спеціальній літературі також виділяють мезорівень (грец. mesos – середній) соціологічних досліджень, який поєднує аналіз мікро- та макрорівні, особистість та суспільство.

В кінці ХХ ст. під впливом процесів глобалізації формується мегарівень соціологічних досліджень, спрямований на вивчення глобальних проблем сучасного світу.

3. Місце соціології в системі наук про суспільство

Соціологія посідає особливе місце у системі наук про суспільство, вона:

1) є наукою про суспільство як цілісне суспільне утворення, його складові компоненти в їх взаємодії і розвитку;

2) включає в себе теорію суспільства, що виступає методологічною основою суспільних та гуманітарних наук;

3) містить в собі висхідний, базовий категоріально-понятійний апарат усіх наук про суспільство.

Соціологія та інші науки про суспільство мають органічні взаємозв'язки і співвідносяться між собою як загальне і особливе, за виключенням зв'язків соціології і філософії, в яких остання виступає методологічною основою як соціології (соціальна філософія), так і природничих наук.

Загальна соціологія як цілісна теорія суспільства виконує методологічну роль безпосередньо щодо певних галузевих та спеціальних соціологічних теорій, які, у свою чергу, як правило, виступають методологічною основою емпіричних та прикладних соціальних досліджень

Соціологія і філософія

Філософія:

- прагне до пізнання вічних основ існування людини і суспільства, сенсу їх буття і призначення;
- основним методом є теоретичне мислення, наука умоглядна, споглядальна, абстрактна;
- вирішує в першу чергу світоглядні завдання, включає в себе ціннісний підхід;
- висуває принципи, ідеї, припущення, які часто не піддаються емпіричній перевірці.

Філософія вивчає закони виникнення, функціонування та розвитку природи, суспільства та людського пізнання, тоді як соціологія досліджує тільки суспільство і його структурні компоненти у їх взаємозв'язку та взаємодії, має емпіричну та прикладну складову.

Соціологія виникає на основі соціальної філософії, з потреби подолати обмеження, які властиві філософського методу пізнання.

Соціологія і історія. Історія вивчає минуле людства, фіксує конкретні історичні події, їх дати, умови, учасників цих подій, а соціологія – логіку, закономірності становлення та розвитку суспільства, його сучасний стан, функціонування та тенденції розвитку.

Соціологія і політологія. Соціологія вивчає суспільство в цілому, а політологія лише його політичну складову, публічні влади і по-

літику, конкретних суб'єктів політики, їх політичну стратегію і тактику, політичні технології, політичні відносини і процеси, умови та чинники політичного розвитку, політичну свідомість і культуру, політичні інтереси та інші політичні явища в їх генезисі і динаміці. Соціологія вивчає політику у її зв'язку і взаємодії з іншими сферами суспільного життя як на теоретичному, так і на емпіричному, прикладному рівні.

Соціологія і економічна наука. Соціологія вивчає суспільство як соціальну цілісність у взаємодії і взаємозалежності усіх його компонентів, а економічна наука досліджує лише сферу економічного життя, його організацію, функціонування і розвиток (економічну систему), а також чинники, які впливають на її динаміку. Соціологія вивчає економіку в її зв'язку і взаємодії з іншими сферами суспільного життя як на теоретичному, так і на емпіричному, прикладному рівні з позицій забезпечення соціальної ефективності і суспільної рівноваги, взаємодії економічних, соціальних, політичних та духовних чинників суспільного розвитку.

Соціологія і психологія. Психологія пояснює поведінку конкретної людини специфікою, особливостями її індивідуальної психіки, а соціологія – її соціальним статусом, місцем в соціальних взаємодіях, впливом соціальних чинників, цінностей і норм даного суспільства. Для соціолога індивідуальна психіка є типовою для природи людини в її здатності розуміти соціальний світ, оточення і взаємодіяти з ним, а причини девіантних форм поведінки пояснюються дією соціальних умов та чинників, які обумовлюють девіацію і виступають предметом соціологічних досліджень.

Соціолог вивчає раціональну складову людини, а її несвідома, ірраціональна складова не є предметом його дослідження.

Соціологія і соціальна робота. Соціологія як наука про суспільство вивчає його з позицій забезпечення високої соціальної ефективності і суспільної рівноваги, стабільного розвитку, що досягається шляхом оптимальної і раціональної взаємодії усіх сфер суспільства і особливо її соціальної сфери, в якій реалізуються життєві потреби людей. Кожне суспільство має певну стратифікацію, соціальну нерів-

ність, що проявляється передусім у соціальній сфері, існуванні соціально найменш захищених верств населення, дослідження стану яких та соціальна допомога яким є сферою соціальної роботи, діяльності соціальних служб, соціальних працівників. Ефективна і продуктивна робота останніх обумовлена значною мірою їх знанням загальної теорії суспільства і соціальної сфери, соціальних технологій профілактики чинників виникнення складних життєвих обставин у певних категорій населення та надання їм дієвої соціальної допомоги в разі настання цих обставин. Соціальні служби та їх працівники мають бути усвідомлені щодо генезису чинників, які обумовлюють настання складних життєвих обставин, деструктивна дія котрих виникає в самих різних сферах суспільства. Складні життєві обставини – це явище, профілактика якого і боротьба з яким може бути ефективною у разі компетентної соціальної діагностики, визначення їх дійсних причин, розробки та застосування адекватних засобів і технологій.

Висновок: соціологія – це наука, що вивчає закономірності (тенденції) становлення, функціонування і розвитку суспільства та його складових елементів, досліджує взаємозв'язки між соціальними інститутами і групами, соціальними процесами і відносинами і на цій основі формулює наукові прогнози щодо перспектив подальшого суспільного розвитку та рекомендації вирішення існуючих соціальних проблем.

Сучасна соціологія являє собою багатоманітну сукупність теорій, напрямків, шкіл і типів знань, які взаємопов'язані, доповнюють один одного, а водночас конкурують, утворюючи систему соціологічних знань, котра спирається на методологію соціальної філософії та служить методологічною основою суспільних і гуманітарних наук, конкретних соціальних досліджень емпіричного і прикладного характеру. Основними складовими системи соціологічних знань є фундаментальна і прикладна соціологія. Соціальна робота виступає одним із напрямків прикладної соціології.

Питання для самоконтролю:

1. У якому співвідношенні знаходяться поняття «об'єкт» і «предмет» соціології?
2. Визначить структуру соціологічних знань.
3. В чому полягає сутність методології соціології?
4. Яку роль виконує фундаментальна соціологія?
5. В чому є специфіка прикладної соціології?
6. Яке місце займає соціальна робота в системі соціологічних знань?

Тема 2. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

1. Історичні умови і фактори виникнення соціології.
2. Основні етапи становлення і розвитку соціології.
3. Історія соціології в Україні.

Мета лекції: вивчення історичних умов, причин і факторів виникнення соціології, етапів її становлення і розвитку, основних теоретичних положень класиків соціологічної думки та стану сучасних соціологічних знань.

1. Історичні умови і фактори виникнення соціології

Причини та фактори виникнення соціології:

1) промислова революція, формування індустріального суспільства та ринкової економіки, заснованої на фабричному виробництві, розвиток капіталізму;

2) стрімке зростання міст (урбанізація);

3) розповсюдження ідей демократії і політичних прав (Гоббс 1588-1679, Локк 1632-1704, А. Сміт 1723-1790), буржуазно-демократичні революції, соціально-політична нестабільність, криза культури традиційного суспільства;

4) поширення соціалістичних і комуністичних ідей та рухів;

5) неспроможність філософії, її методу до аналізу і вирішення нагальних соціальних проблем періоду становлення індустріального суспільства, виникнення методології позитивізму.

Суттєвою рисою історичних умов, які обумовили виникнення соціології, була системна криза традиційного (аграрного, феодалного) суспільства, на зміну якому йшло високо динамічне індустріальне (капіталістичне) суспільство в його соціально жорсткій первинній формі, що призвело, з одного боку, до потужного економічного розвитку, а з іншого – до глибокої суспільної кризи, соціально незахищеності людей найманої праці, соціально-політичної нестабільності та непередбачуваного майбутнього. В цих умовах виникла три основні соціально-політичні ідеології і рухи, які сформулювали своє бачення шляху вирішення цих проблем, а саме:

1) консервативний рух, який пропонував ідею відновлення традиційного (феодалного) суспільства, котрому була притаманна соціальна стабільність, повага до влади, релігії, моралі і культури;

2) соціалістичний (комуністичний) рух, ідеї марксизму, які розробили проекти революційних соціальних змін, знищення приватної власності, утвердження диктатури пролетаріату (авангард робітничого класу) та побудову нового комуністичного суспільства на принципах соціальної рівності і справедливості;

3) ліберальний рух, який відстоював ідеї природної рівності прав і свобод людини і громадянина, вільної ринкової економіки, приватної власності, демократії і конституціоналізму. Він визнавав суспільство епохи первісного накопичення капіталу деформованим, соціально хворим, яке необхідно лікувати, зберігаючи позитивні здобутки в економіці і водночас потребу подолати кризові явища у соціальній сфері, політиці та культурі. З цією метою було поставлено завдання пізнати соціальну природу нового суспільства, закони і форми його функціонування і розвитку, що обумовило потребу створення нової суспільної науки за аналогією природничих наук, котра мала спеціалізуватись виключно на вивченні суспільства як соціальної цілісності, органічно поєднуючи теоретичний і емпіричний рівень дос-

ліджень з прикладною метою вирішення існуючих суспільних проблем.

Країни європейської цивілізації обрали ліберальну модель суспільного розвитку, тоді як в Росії відбулась соціалістична революція, в результаті якої в країні була сформована комуністична система згідно з теорією марксизму-ленінізму в сталінському варіанті. Для цієї системи соціологічна наука була не тільки не потрібна, а і шкідлива, своєю спрямованістю на лікування, вдосконалення суспільства з приватною власністю, ринковою економікою та демократичною політичною системою, що суперечило основам комуністичної теорії і ідеології.

Соціологічна наука формувалась значною мірою під впливом методології природничих наук. Кінець 19 – початок 20 ст. був періодом становлення соціології як самостійної науки, яке здійснювалось на методологічній базі позитивізму, основними принципами котрого були:

- соціальні явища підпорядковані законам по аналогії з їх дією в природі;
- соціологія повинна формуватися за зразком природничих наук;
- методи соціологічних наук мають бути аналогічними до природничих, соціальні явища мають описуватись в кількісних вимірах, об'єктивно, незалежно від суб'єктивного, ціннісного ставлення до них.

2. Основні етапи становлення і розвитку соціології.

В соціологічній науці найбільш поширеним підходом до визначення її етапів є наступний:

- 1 етап – 40-80 рр. ХІХ ст. (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс);
- 2 етап – 90 роки ХІХ ст. – 20 роки ХХ ст. (Е. Дюркгейм, М. Вебер);
- 3 етап – 20 роки – 60 роки ХХ ст. (Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Хоманс та ін.);
- сучасний етап – 60 роки ХХ ст. – нинішній час.

Перший етап

Виникнення висхідних соціологічних теорій (40 - 80 роках ХІХ ст.)

О. Конт (1798-1857) – французький філософ, родоначальник позитивізму і основоположник соціології (основні праці – «Курс позитивної філософії» (1842), «Система позитивної політики» (1854).

Основні положення соціології О. Конта:

1. О. Конт ввів термін «соціологія» і поставив завдання вивчення суспільства на науковій основі, щоб передбачувати його майбутнє та запобігати руйнівним явищам. Вперше вжив термін «соціологія» в 1839 р. у 47-ої лекції «Курсу позитивної філософії» (т. 4).

2. Сформулював вимоги до соціології як науки, яка має:

а) об'єднати всі знання про суспільство;

б) дати їм жорстку наукову оцінку;

в) базуватись на вивченні і перевірці фактів, а не на умоглядних проектах;

г) соціологія має бути відокремлена від філософії та від наук, які не базуються на емпіричному знанні.

3. Став засновником методології позитивізму.

4. Дав обґрунтування соціології на основі сформульованого ним закону про три стадії інтелектуального розвитку людства (критерій - прогрес типів пізнання):

1) теологічна стадія (до 1300 р. – панування релігійного світогляду, людина пояснює усі явища на основі релігійних уявлень, суспільство є продуктом божої волі. Це є стадія примітивного суспільства);

2) метафізична стадія (1300-1800 рр. – відмова від релігійного світогляду. Світ пояснюється за допомогою абстрактних, філософських понять – природа, космос, матерія, дух та ін.). Завдання стадії – руйнація релігійних уявлень про світ і підготовка до третьої стадії – позитивної, або наукової стадії розвитку суспільства;

3) позитивна стадія – 1800 р. (французька революція) відмова від використання абстрактних понять і перехід до наукового пізнання засобами спостереження за соціальними явищами і фіксації постійних зв'язків між ними (стадія індустріального суспільства, тобто капіталізму).

5. Сформулював закон поділу і кооперації праці, дія якого обумовлює зростання добробуту суспільства, однак ці ж чинники ведуть

і до його руйнації так, як людина за своєю природою істота егоїстична, схильна до руйнації та агресії, керується швидше почуттями, ніж розумом. Сприятливі встановленню соціальної солідарності і суспільній згоді в нових умовах індустріального суспільства покликана, на думку О. Конта, релігія, держава та соціологія. Він ставив соціологію над усіма науками («нова релігія»).

6. Розділив соціологію на дві складові: соціальну статистику і соціальну динаміку.

- Соціальна статика вивчає умови стабільного існування суспільства, його склад і будову (сім'я, виробництво, держава, освіта, релігія), механізм його інтеграції і стабілізації (соціальна анатомія);
- Соціальна динаміка вивчає закони розвитку суспільства, зміни його еволюційних стадій, формулює теорію суспільного прогресу, визначальним чинником якого виступає духовний, інтелектуальний розвиток людства (соціальна фізіологія).

На основі цього поділу О. Конт обґрунтовував органічний зв'язок порядку (соціальна статика) і прогресу (соціальна динаміка) в функціонуванні і розвитку суспільства.

7. О. Конт не сприймав як революцію, так і реставрацію феодалізму. Він вважав, що розвиток промисловості і науки є об'єктивним і необхідним напрямом прогресу суспільства. Його теорія носила еволюційний характер, базувалася на вірі в прогрес інтелектуального розвитку людства та визнанні закономірного проходження стадій історичного руху суспільства.

Герберт Спенсер (1820-1903) англійський мислитель, один із засновників соціології, засновник її органічної школи, теорії еволюціонізму.

1. Обґрунтував необхідність соціології для дослідження суспільства, соціальних систем і соціальної структури.

2. Започаткував вивчення соціальних інститутів як форм соціалізації і самоорганізації соціальних спільнот, механізмів їх взаємодії, засобів соціального контролю.

3. Здійснив аналіз фундаментальних понять соціології, таких як еволюція, система, структура, функція та ін.

Теорія К. Маркса (1818-1883) та Ф. Енгельса (1820-1895)

Теорія О. Конта передбачала вдосконалення капіталістичного суспільства на його висхідній стадії, що пов'язувалось з інтелектуальним прогресом, розвитком освіти і наук, промисловості, тоді як теорія К. Маркса була спрямована на знищення капіталістичного суспільства, яке базувалось на приватній власності і відносинах експлуатації, а тому воно буцім-то не підлягало вдосконаленню, його необхідно зруйнувати і замінити новим справедливим суспільством, котре він визначив як комуністичне.

Основні положення теорії Маркса та Енгельса:

1. Суспільство розвивається еволюційним шляхом але виникають періоди якісних, революційних змін;
2. Класова боротьба виступає рушійною силою історії;
3. Якісні соціальні зміни здійснюються через соціальні протиріччя і конфлікти, через класову боротьбу і соціальну революцію, яка завершується класовою диктатурою та новою стадією історичного розвитку суспільства;
4. Розробив теорію матеріалістичного розуміння історії, складовими компонентами якої є сукупність досить узгоджених між собою теорій:
  - а) про «спосіб виробництва», «базис і надбудову», «суспільно-економічні формації»;
  - б) про «класову боротьбу», «історичну місію та диктатуру пролетаріату», «соціальну революцію», «керівну роль комуністичної партії»;
  - в) ідеї про соціалізм і «комунізм» як вищу стадію розвитку людського суспільства.

Теорії побудови комунізму як нового суспільства К. Маркс не розробив. В його працях існують лише певні ідеї та гіпотетичні риси майбутнього комуністичного устрою. Соціально-політичну теорію К. Маркса історія спростувала, а наслідком її насильницької реалізації в Росії стала побудова тоталітарного суспільства в СРСР і країнах колишньої соціалістичної системи та їх тупиковий напрямок історичного руху.

Другий етап розвитку соціології

(з 90-х років XIX ст. - по 20-ті роки XX ст.)

Соціологічна теорія Еміля Дюркгейма (1858-1917) – французького соціолога, філософа і історика. Основні праці: «Про поділ суспільної праці» (1893), «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897) та ін.

Основні положення теорії:

1. Мета соціології - відкриття та формулювання причинних закономірностей в суспільстві. Соціологія повинна орієнтуватися на методи природничих наук (позитивізм).

2. Суспільство це:

а) автономна соціальна реальність, яка існує поряд з природною реальністю;

б) цілісна система зі своїми законами функціонування;

в) система, елементарним елементом якої є соціальні факти, а не окремі індивіди;

г) соціальна реальність первинна по відношенню до її складових, тому вона визначає поведінку індивіда, а не індивід функціонування суспільства;

д) суспільство виступає як об'єктивна і незалежна від індивідів, поза- і надіндивідуальна реальність.

3. Предметом вивчення соціології повинні бути «соціальні факти», які є об'єктивні і їх слід вивчати як «речі», через спостереження, порівняння, дослідну перевірку гіпотез та ін.

Соціальні факти – це продукти взаємодії індивідів, виражені в конкретних соціальних явищах (мораль, цінності, традиції, обряди, забобони та інші «колективні уявлення»).

Соціальні факти – це незалежні від індивідів фрагменти соціальної реальності, що утворюють суспільство, і які:

а) виступають для індивідів зовнішніми, безособовими, об'єктивними, матеріальними і спостережуваними;

б) пов'язані між собою відносинами причинності, що створює можливість формулювати соціальні закони;

в) мають примусову силу по відношенню до індивідів;

г) їх джерело знаходиться в суспільстві, а не у свідомості індивідів.

Визнання об'єктивної реальності соціальних фактів є базовим положенням соціологічного методу Дюркгейма.

4. Ядро соціологічної теорії Дюркгейма є теорія «соціальної солідарності», яка виступає як вищий універсальний принцип, вища моральна цінність, що пронизує та інтегрує усі соціальні зв'язки у суспільстві.

Дюркгейм виділяє два основних типи соціальних зв'язків в еволюції суспільства, які обумовлюють:

- а) суспільство з «механічною солідарністю»;
- б) суспільство з «органічною солідарністю».

Суспільство з механічною солідарністю – це примітивне суспільство, в якому дії взаємодії людей однорідні (рід, плем'я, клан).

Механічна солідарність:

а) базується на спільності, подібності та згуртованості людей, оскільки у них домінує спільне: мова, звичаї, вірування, історична пам'ять тощо. Ці ж чинники обумовлюють відторгнення від представників інших спільнот. Така солідарність складається за принципом «свій-чужий»;

б) індивідуальна свідомість поглинається колективною.

Суспільство з органічною солідарністю – це індустріальне суспільство.

Органічна солідарність:

а) виникає у розвинених суспільствах (індустріальних), породжена поділом і спеціалізацією праці, обміном продуктами діяльності, що призводить до взаємозалежності індивідів, базується на відмінностях між людьми.

б) називається органічною за аналогією з органами «живої істоти»;

в) може порушуватися в результаті аномії, тобто процесу розпаду норм, що обумовлює потребу постійного збереження солідарності (соціалізації суспільства). Аномія – (від фр. *anomie*) - беззаконня, безнормність.

Е. Дюркгейм формулює закономірність, що суспільство розвивається від механічної до органічної солідарності.

Механічна та органічна солідарність – це ідеальні типи. У сучасних суспільствах проявляються обидва типи солідарності в тому чи іншому їх співвідношенні. В соціальних інститутах релігії, певною мірою в політиці і сім'ї проявляються відносини механічної солідарності.

5. Вважав антагонізм праці та капіталу результатом невідрегульованої системи відносин між основними класами суспільства.

6. Вбачав причини кризи капіталізму у відставанні культури від далеко просунутої економіки, недосконалості моральних норм, які не відповідають новим умовам індустріального суспільства. Можливість подолання соціальної кризи бачив у потребі свідомого введення норм, що регулюють поведінку членів суспільства в нових історичних умовах.

7. Конкретним вираженням ефективності методології Дюркгейма стало соціологічне дослідження самогубств, згідно з яким він сформулював положення (гіпотезу), що самогубство є соціальний факт – продукт дії соціальних умов і чинників.

В результаті соціологічного дослідження встановив факти, що:

- в середовищі серед протестантів самогубства трапляються частіше, ніж серед католиків;
- неодружені і незаміжні частіше закінчують життя самогубством, ніж у шлюбі;
- у військовому середовищі самогубств більше, ніж серед цивільного населення;
- у мирні часи кількість самогубств більше, ніж у бурхливі, під час воєн і революцій;
- на стадіях економічного піднесення і спаду, суттєвих соціальних змін самогубства відбуваються частіше, ніж у періоди стабільності;
- у містах самогубств більше, ніж у сільській місцевості.

Дюркгейм прийшов до висновку, що:

1) в основі самогубств лежить послаблення соціальних зв'язків, індивідуальна ізоляція;

2) чим вищий рівень інтеграції (згуртованості, солідарності) соціуму, соціальної групи, тим нижче рівень самогубств;

3) самогубство – явище соціальне, результат дії певних соціальних умов і чинників.

Соціологія Макса Вебера

М. Вебер (1864-1920) – німецький соціолог, філософ і історик. Автор праць: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Господарська етика світових релігій» (1919). «Господарство і суспільство» (1921) та ін.

М. Вебер сприйняв ідею німецького історика В. Дільтея, який сформулював положення, що в соціальних науках способи пізнання повинні відрізнитися від способів пізнання природничих наук. Ця ідея виходить із філософії неокантіанства.

Внесок М. Вебера в розвиток соціології:

1. М. Вебер є основоположником розуміючої соціології. Її сутнісною рисою має бути розуміння. Для цього вводиться термін «*verstehen*» нім. «розуміння». Соціологія повинна вивчати тільки таку поведінку людей, яка:

1) усвідомлена ними з точки зору мети і засобів її досягнення;

2) орієнтована на інших суб'єктів, враховує вплив на них своїх дій та їх зворотну реакцію. В цьому суть соціального. Схема: «стимул – реакція» – спрощена схема. Соціальне продукується раціональним і ціннісним усвідомленням стимулу, мети і засобів її досягнення та взаємодією з соціальним оточенням, що осмислюється в свідомості індивіда і визначає його поведінку. Процес цього осмислення опосередковує стимул і реакцію і в цьому процесі осмислення надзвичайно важливу роль грають ціннісно-світоглядні установки суб'єкта.

2. Вебер запропонував своє вирішення проблеми цінностей, згідно якої:

- необхідно зрозуміти свідомі установки носія цінності, які визначають зміст і спрямованість його діяльності;
- цінності – явище не надісторичне, а «установка тієї або іншої історичної епохи», «властивий епосі напрям інтересу». Цінності зі сфери

надісторичної переносяться в історію і набувають конкретно-історичний характер.

3. З метою вивчення поведінки людей М. Вебер здійснює типологію їх вчинків у відносинах зі своїм соціальним середовищем. З цією метою він розробляє концепцію «ідеальних типів» людської дії. Ідеальний тип – це теоретична конструкція пізнавального процесу, еталон, засіб порівняльного аналізу.

Вебер виділив чотири ідеальні типи дії: (соціальні факти пояснюються типами соціальних дій).

1) афективна дія – здійснюється через афекти, несвідомі психологічні імпульси і почуття;

2) традиційна дія – відбувається через звичку;

3) ціннісно-раціональна дія діється через свідому віру в етичну чи релігійну цінність певної поведінки. В якості мети виступає сама дія, заповіді які пред'являються до себе – борг (обов'язок), гідність, мораль, краса, релігійна настанова (капітан тонучого судна покидає його останнім);

4) ціле-раціональна дія – людина ясно усвідомлює і раціонально співвідносить мету дії і засоби її досягнення, а також передбачає можливу реакцію інших людей на свої дії. Критерієм раціональності є успіх.

У цій класифікації ступінь усвідомленості нарощується від афективних дій до традиційних, ціннісно-раціональних та ціле-раціональних. В історичному процесі зростає ступінь раціональності соціальних дій в усіх сферах суспільства, втіленням яких є ринкова економіка і правова держава, що розвиваються на основі ціле-раціональних дій. У реальній поведінці людей проявляються всі типи дій, які у тому чи іншому їх співвідношенні одночасно поєднуються.

4. М. Вебер сформулював соціологію панування, поняття і типи легітимної влади. Він виділив три типи панування:

1) харизматичне (базується на афективній дії і сліпій вірі в вождя (від грец. *narisma* – божий дар, благодать);

2) традиційне, що ґрунтується на традиції, звичці;

3) бюрократичне, легальне, яке базується на ціле-раціональних діях.

М. Вебер прийшов до висновку, що трьом типам панування відповідають три типи легітимної влади:

1) харизматична;

2) традиційна;

3) легальна, яка базується на законі, раціонально встановлених правилах її отримання та використання.

Легітимність влади – це її правомірність і морально-ціннісне обґрунтування, на основі чого люди приймають владу, підпорядковуються їй.

5. На основі своєї методології розробив концепцію соціології релігії. Аналіз соціально-економічного розвитку Європи кінця XIX ст. показав, що:

1) протестантський центр та північний схід Європи (Англія, Німеччина, Скандинавські країни) та США є найбільш розвинутими країнами;

2) католицький Південь і Південний Захід (Італія, Іспанія) є країни середнього рівня розвитку;

3) православний Схід і Південно-Схід (Росія, Балкани, Греція) знаходяться на нижчому рівні соціально-економічного розвитку.

У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебер проаналізував взаємозв'язок релігійних настанов і економічного розвитку європейських країн і дійшов висновку:

а) що виникнення капіталізму в Європі мало не тільки соціально-економічні передумови, як вважали марксистки, але й духовні джерела;

б) що серед духовних, ідеологічних передумов розвитку капіталізму найважливіша роль належить релігійній протестантській етиці;

в) що протестантська етика (і, насамперед, вчення Кальвіна) вселяла в людину цінність наполегливої, бережливої праці і способу життя, що стало найважливішою передумовою капіталістичного підприємництва. Порятунком через наполегливу працю, ощадливість і богоугодний спосіб життя;

г) що існує взаємозв'язок між пануючою в суспільстві релігійною мораллю і економічною діяльністю, та що різні типи релігійної віри різним чином мотивують людей у процесі трудової діяльності.

Третій етап розвитку соціології

(20-60 рр. XX ст.)

Цей етап характеризується:

1) активним розвитком емпіричної та прикладної соціології і передусім в США;

2) широким поширенням та вдосконаленням методів і техніки конкретних соціологічних досліджень;

3) створенням теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса (1902-1979), яка стала домінуючою в середині XX ст.

Основні риси його теорії:

а) призначення соціології полягає у вивченні механізмів і структур, що забезпечують стійкість соціальної системи, тобто суспільства;

б) теорія представляє суспільство як цілісну систему, всі елементи якої знаходяться в органічній взаємозалежності в силу їх різного функціонального призначення;

в) в основі теорії лежить ідея стійкого соціального порядку, який домінує над конфліктом.

Сутність теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса виражають наступні положення:

1. Явище стає структурним елементом системи тоді, коли виконує функцію, важливу для системи в цілому.

2. Будь-яка система (суспільство, товариство, підприємство, церква, сім'я і т. ін.) з метою виживання здійснює чотири функції:

1) адаптація;

2) ціледосягнення;

3) інтеграція;

4) відтворення і розповсюдження цінностей, зразків соціальної поведінки.

Реалізація цих функцій здійснюється певними структурними елементами, якими в суспільстві є його підсистеми:

1) економіка виконує функцію адаптації (отримання ресурсів з навколишнього середовища і їх розподіл).

2) політика здійснює функцію ціле-досягнення (формулювання загальних цілей, організація і мобілізація ресурсів для їх досягнення).

3) культура і право реалізують функцію інтеграції (підтримання єдності та впорядкування дій членів суспільства).

4) інститути соціалізації (сім'я, школа, церква, ЗМІ та ін.) виконують функцію відтворення та розповсюдження цінностей і зразків соціальної поведінки).

3. Центральне поняття теорії – соціальна рівновага, яка визначається як стан стійкості суспільства, що забезпечується тим, що воно (суспільство) знаходить ресурси, засоби (структури), з допомогою яких реалізуються його потреби (функції).

Сучасний етап розвитку соціології (60-х рр. ХХ ст – нинішній час.)

Етап характеризується:

1) суттєвим поширенням сфер застосування прикладних досліджень;

2) значною активізацією фундаментальних досліджень.

В 1962 р. американський соціолог Томас Кун видав книгу «Структура наукових революцій», в якій було введено нові поняття, у тому числі і поняття «парадигма» для опису зміни базових посилок в рамках провідної теорії науки. З часом термін «парадигма» отримав широке застосування і в інших сферах соціальної практики.

Т. Кун показує якісні стадії розвитку провідної наукової теорії:

1) нормальна наука – кожне нове відкриття пояснюється з позицій домінуючої теорії;

2) екстраординарна наука – криза в науці, зростає кількість нез'ясованих фактів, що призводить до появи альтернативних теорій. У науці співіснує багато конкуруючих теорій і наукових шкіл. Особливо це притаманно сучасній соціологічній науці.

3) наукова революція – створення нової теорії і на її основі формується нова парадигма.

Парадигма в соціології – система найбільш загальних, вихідних і визначальних принципів домінуючої соціологічної теорії, які виражають її концептуально-методологічний підхід до постановки і вирішення соціологічних завдань. Під парадигмами нерідко розуміють методологічно близькі групи теорій чи метатеорії.

Західна соціологія ХХ ст. Сучасна соціологічна теорія

Назва теорії	Представники
Структурний функціоналізм	Т. Парсонс, Р. Мертон
Конфліктологічна теорія	О. Гоулднер, Р. Дарендорф, Дж. Рекс, Д. Локвуд
Символічний інтеракціонізм	Дж. Г. Мід, Г. Блумер, Т. Кун, І. Гофман
Феноменологічна соціологія	Альфред Шюц
Етнометодологія	Г. Гарфінкель, А. Сікурел
Емпірична соціологія	Чиказька школа (Вільям Томас, Флоріан Знанецький, Роберт Парк) Колумбійська школа (Генри Гиддингс, Пол Лазарсфельд, Джейкоб Леви Морено) Гарвардська школа (Мейо, доктрина людських взаємин, індустріальна соціологія, соціологія управління)

3. Історія соціології в Україні

Початком становлення соціологічних праць вважається діяльність женецького гуртка українських вчених 80-х рр. ХІХ ст., до якого належали М. Драгоманов, С. Подолинський та ін.

М. Драгоманов (1841-1895) розглядав соціологію як науку про суспільство, пропагував ідеї західної соціологічної думки, активно

відстоював ідею прогресу, утвердження рівних конституційних прав людини та ін.

С. Подолинський (1850-1891) у своїх працях поєднував марксистські і соціал-дарвіністські ідеї, стверджував, що в суспільному житті діє закон боротьби за існування, визнавав при цьому дію закону зростання солідарності людей у громадах.

Рисами української соціології періоду її становлення є:

1. Домінування позитивізму, еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму.

2. Поєднання соціології та інших суспільних і гуманітарних наук (філософії, історії, економічної науки, права, географії та ін.).

Українські філософи: П. Юркевич, О. Стронін, В. Лесевич, К. Ганкевич та ін.

П. Юркевич (1827-1874) розвивав тезу про людину як істоту передусім внутрішнього духовного життя, пов'язаного з українською ментальністю.

О. Стронін (1827-1889) є автором праці «История обществности» (1886), де розвиває механістичну теорію суспільства на базі аналогії з природою.

Українські історики: М. Грушевський, М. Ковалевський, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Куліш та ін.

М. Грушевський (1866-1934). Його основна ідея полягає в тому, що соціальний прогрес зумовлений передусім протистоянням і змаганням протилежних прагнень до колективізму (солідарності, альтруїзму), з одного боку, та індивідуальної самодостатності (автаркії – гр. самозабезпеченість) – з другого. На цій основі виникає тенденція чергування процесів інтеграції та диференціації під впливом різних комбінацій факторів. В конкретних умовах можуть переважати фактори економічні чи релігійно-психологічні. М. Грушевський формулює тезу про коливальну динаміку суспільної еволюції.

«Теорія факторів» М. Ковалевського, згідно з якою соціальна історія є закономірний і природний процес, в якому рівноправну роль відіграють багато чинників, жоден із яких не є визначальним (аналог живого організму).

Український економіст М. Туган-Барановський (1865-1919) стверджував, що історичний поступ полягає в одухотворенні людини, у переміщенні центру ваги, життєвих пріоритетів зі сфери виробництва у сферу вищих духовних потреб. Вважав, що значення господарського життя, матеріальних потреб буде поступово зменшуватися.

Українські юристи (Б. Кістяківський, С. Дністрянський та ін.) внесли певний вклад в розвиток соціології права.

До Першої світової війни в Україні не було жодної кафедри соціології. У 20-х рр. ХХ ст. наукова робота зосереджується у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) в якій кафедру соціології очолював Б. Кістяківський (1918-1920), а після його смерті її очолив С. Семківський.

В 1924 р. в Україну з Відня повертається М. Грушевський і очолює створену науково-дослідну кафедру історії України, в складі якої була секція методології та соціології. Невдовзі відбулось посилення тоталітарного режиму, ідеологізація суспільного життя та репресії.

Напередодні Другої світової війни соціологічні дослідження припинились майже на 30 років. В середині 60-х рр. в СРСР почався процес відродження соціології на теоретико-методологічній і ідеологічній основі марксизму-ленінізму. Історичний матеріалізм виступав як соціологічна теорія марксизму.

З 1985 р. в СРСР відбувається певна демократизація, період перебудови, становлення демократичного соціалізму, який закінчується розпадом СРСР та проголошенням незалежності України в 1991 р.

У 1993 р. Міністерство освіти України надало соціології статус базової навчальної дисципліни, обов'язкової для викладання, яка вивчається в усіх вищих навчальних закладах. В сучасній Україні діють десятки науково-дослідних закладів, соціологічних центрів, які забезпечують суспільство соціологічними знаннями. До них належать:

- Інститут соціології НАН України;
- Центр «Демократичні ініціативи»;
- Служба СОЦИС-Геллап (Ukraine International);
- Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка;

- Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова;
- Київський міжнародний інститут соціології в Університеті «Києво-Могилянська Академія» тощо.

Суттєву роль у розвитку соціологічної науки відіграють факультети та кафедри соціології вищих навчальних закладів.

Основні напрямки розвитку соціології в сучасній Україні:

1. Реконструкція української соціологічної традиції.
2. Запровадження досягнень світової соціології до українських реалій.
3. Розробка соціологічних знань, теорій, які виражають специфічні умови посткомуністичного розвитку, трансформаційні процеси сучасного українського суспільства.

Висновок. Сучасна соціологічна наука сформувалась передусім в країнах Західної Європи та США і за своїм сутнісним призначенням була і залишається системою знань, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування та розвитку суспільства. Певний вклад в становлення соціологічних знань внесли українські вчені. Сучасна українська соціологія знаходиться в стані розвитку і це особливо стосується конкретних соціологічних досліджень. Вибори в Україні 2019 року показали їх високу достовірність.

Питання для самоконтролю:

1. Які історичні чинники обумовили виникнення соціології?
2. В чому полягає сутність методології позитивізму?
3. Чому теорія К. Маркса виявилась хибною?
4. Яке місце в теорії Е. Дюркгейма займає поняття «соціальні факти»?
5. В чому є особливість методології М. Вебера?
6. Назвіть основні риси теорії Т. Парсонса.
7. Охарактеризуйте особливості формування української соціології.

Тема 3. СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ, СТРУКТУРА І ТИПИ

1. Поняття та ознаки суспільства.
2. Структура суспільства.
3. Суспільство як система.
4. Типи суспільства.

Мета лекції: вивчення змісту поняття «суспільство», існуючих теорій суспільства, структури і рівнів його організації, принципів функціонування та історичних типів.

1. Поняття та ознаки суспільства

Суспільство – це центральна і найбільш загальна категорія соціології. Соціологічна думка минулого по-різному пояснювала категорію «суспільство».

У стародавні століття поняття «суспільство» ототожнювалось з поняттям «держава» (Платон). Аристотель вважав державу природним утворенням, типом спілкування, що спрямоване на досягнення спільного блага, тоді як сім'я і селище спрямовані на задоволення щоденних потреб, котрі базуються на стосунках дружби як вищого рівня взаємного спілкування.

У часи середньовіччя панувала ідея ототожнення суспільства і держави.

У Новий час в XVI столітті італійським мислителем Н. Макіавеллі була висловлена ідея держави як одного із станів суспільства. У XVII столітті англійський філософ Т. Гоббс формулює теорію «суспільного договору».

На початку XIX століття німецький філософ Георг Гегель висловлює ідею громадянського суспільства як сфери приватних інтересів індивідів, відмінних від державних.

О. Конт розглядав суспільство як природний феномен, а його еволюцію – як природний процес росту і диференціації частин і функцій.

Е. Дюркгейм вважав, що суспільство – це незалежна від індивідів, автономна, надіндивідуальна реальність, висхідними, первинними елементами якої є соціальні факти як продукти взаємодії людей.

К. Маркс визначав суспільство, як сукупність відносин між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності.

В соціології ХХ ст. в рамках макросоціології і мікросоціології сформувались різні трактовки суспільства.

Теорії мікросоціології базуються на ідеях М. Вебера, їх методологічним принципом виступає соціологічний номіналізм. Представники цього напрямку соціології заперечують існування суспільства як об'єктивної, надіндивідуальної соціальної реальності і спрямовують свої зусилля на вивчення безпосередніх комунікацій індивідів, сукупна взаємодія яких створює існуючі форми суспільного життя.

Американський соціолог Джордж Хоманс формулює теорію обміну, згідно з якою взаємодії людей пояснюються на основі принципу заохочення і покарання, котрі спонукають індивідів до відтворення необхідних форм поведінки.

Гарольд Гарфінкель розробив теорію етнометодології, яка акцентує увагу на дослідженні правил і методів, що визначають поведінку людей в процесі комунікацій з іншими індивідами.

Ервінг Гофман у своїй драматургічній теорії стверджує, що життя подібно театру, а люди в ньому актори і грають ролі, які свідомо приймають на себе, щоб вплинути з певною метою на інших людей.

Представники теорії символічного інтеракціонізму вважають, що соціальні дії людей визначаються не безпосередньо стимулами, а значеннями, якими вони наділяють ці стимули, і реагують передусім на ці значення чи символи, котрі виступають у формі слова, предмету, поступку, виразу обличчя, зовнішньому знаку (Ч. Кулі, Д. Мід, Г. Блумер).

В сучасній макросоціології співіснують два основних теоретико-методологічні підходи трактовки суспільства: теорія функціоналізму (структурного функціоналізму) і теорія конфлікту.

Засновником теорії конфлікту є К. Маркс, який стверджував, що кожна якісно визначена історична стадія розвитку суспільства (суспільно-економічна формація) має класи, боротьба яких виступає рушійною силою історії, призводить до соціальних революцій, соціальних змін, формування якісно нових форм суспільного життя.

Сучасна теорія конфлікту представляє собою групу якісно різних теорій, стержневим елементом в яких виступає соціальний конфлікт. Так, Ральф Дарендорф (нім. соціолог) стверджував, що суспільство засноване на владі одних над іншими, між якими виникає конфлікт, котрий обумовлює подальший суспільний розвиток.

Висхідні положення функціонального підходу були сформульовані Г. Спенсером, розвинуті Е. Дюркгеймом, а Т. Парсонс на їх основі створив соціологічну теорію структурного функціоналізму, яку доповнив Р. Мертон.

У сучасній макросоціології суспільством прийнято вважати об'єднання людей, яке має ознаки, сформульовані американським соціологом, представником теорії структурного функціоналізму Е. Шиллзом (1911-1995), а саме:

- 1) ім'я та історія;
- 2) спільність культури і мови (загальна система цінностей), які об'єднують суспільство;
- 3) не є частиною іншої, більш великої соціальної системи;
- 4) здатність до саморегуляції, підтримання своєї цілісності і протидії тенденціям до розпаду;
- 5) взаємодії людей значною мірою регулюються традиціями і звичаями;
- 6) автономність, функціональна самодостатність, здатність існувати самостійно;
- 7) відтворює саме себе, тобто поповнюється за рахунок дітонародження;
- 8) базується на певній території, яку вважає своєю власністю;
- 9) володіє власною системою влади і управління.

Суспільство – це самодостатнє та самовідтворюване об'єднання людей, взаємодіючих на певній території у встановленому порядку і формах, які мають спільну культуру та владу.

2. Структура суспільства

Структура суспільства в соціологічній літературі розглядається через виділення таких її структурних елементів як соціально-статусні

позиції, соціальні інститути, підсистеми та сфери. Існують різні підходи до вивчення суспільства.

Один із підходів виділяє три рівні структурної організації суспільства.

1. Перший (базовий) рівень – це статусно-рольовий рівень. Він охоплює всю сукупність існуючих в суспільстві статусно-рольових позицій, стандартів поведінки, які носять стійкий, нормативно фіксований і відтворюваний характер (вчитель, лікар, службовець). Чим більше статусно-рольових позицій, тим більш розвинуте суспільство (наприклад, первісне і постіндустріальне суспільство).

Статус – це первинна структурна позиція в рамках соціальної структури, заняття якої вимагає певної поведінки суб'єкта згідно з прийнятими в соціумі цінностями, нормами і правилами. Статус – це певний набір прав і обов'язків по відношенню до інших людей. Кожна людина має кілька статусів, один із яких є основним, що визначає її соціальне становище в суспільстві. Сукупність усіх статусів, які займає людина, називається статусним набором. Усі статуси впорядковані в ієрархічну систему і утворюють статусно-рольову структуру суспільства, яка на горизонтальному рівні представлена певними соціальними групами, а на вертикальному – соціальними стратами.

Види статусів:

1) природжений, приписуваний, аскриптивний (стать, раса, національність);

2) досяжний.

Кожний статус включає кілька ролей. Роль – це поведінка, обумовлена статусом. Сукупність ролей, що відповідають певному статусу, називається рольовим набором. Засвоєння ролей здійснюється в процесі соціалізації. Виконання ролей забезпечується механізмами соціального контролю і санкцій. Соціальні статуси і ролі впорядковують відносини між людьми і роблять їх поведінку передбачуваною, що є основою будь-якої соціальної організації та суспільства в цілому.

Статусно-рольові позиції є внутрішньо-структурними елементами соціальної організації, а їх сукупність у ній називається персона-

лом. Поза організаціями можуть бути окремі статусно-рольові позиції, наприклад, самозайнятих індивідів, що здійснюють індивідуальну трудову діяльність. Організованість і впорядкованість статусно-рольових позицій забезпечується соціальними організаціями та інститутами.

2. Другий рівень організації суспільства – це інституційний рівень, тобто система соціальних інститутів.

Соціальний інститут – це стійка сукупність організацій, ролей і статусів, а також соціальних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин, в рамках якої реалізуються найважливіші потреби суспільства. Основними соціальними інститутами прийнято вважати сім'ю, виробництво, державу, освіту, релігію. Соціальні інститути соціетального рівня (основні) містять в собі не основні, тобто субінститути (сучасний інститут держави містить в собі інститути голови держави, законодавчої, виконавчої і судової влади та ін.).

3. Третій рівень організації суспільства є соціетальним (від лат. *societas* – спільність). Його складають сукупність соціальних інститутів та великих груп, єдність яких забезпечується їх взаємозалежністю і взаємодією та двома взаємодоповнюючими способами організації зв'язків між ними:

- 1) культура;
- 2) публічна влада.

Культура і влада визначають впорядкованість суспільних відносин, що забезпечує цілісність і функціональність суспільства, стримує відцентрові тенденції та перешкоджає його розпаду.

Культура забезпечує соціально-культурну єдність і стабільність суспільства, встановлює єдині базові цінності, зразки і орієнтації поведінки людей за допомогою раціональних знань, моралі, традицій, стилів життя, ідеологій, ідеалів, які пронизують і скріплюють статусно-рольовий та інституціональний рівні суспільства.

Публічна влада скріплює зв'язок між суб'єктами суспільних відносин на усіх структурних рівнях суспільства там, де культури виявляється недостатньо, де проявляються ірраціональні дії індивідів, де

норми культури, моралі потребують підтримки правом і примусом задля суспільного блага.

Соціетальний рівень забезпечує відтворення зв'язків, значущих для суспільства в цілому. У цьому його головне призначення та відмінність від інституціонального рівня, який регулює групові або спеціалізовані види суспільних відносин.

3. Суспільство як система

У вітчизняній соціології одним із найбільш розповсюджених підходів до структури суспільства є виділення сфер суспільного життя, а саме економічної, політичної, соціальної і духовної (культурної) та визначення взаємодій між ними, соціальних детермінант.

Усі сфери суспільного життя знаходяться в органічній єдності, взаємозв'язку і взаємодії, вивчення яких є важливою складовою предмету соціології. Кожна сфера суспільства специфічним чином впорядковується у відповідну підсистему, яка здійснює життєві важливі функції щодо усієї системи суспільства. Сфера суспільства – це уся сукупність притаманних їй видів суспільних зв'язків та відносин. Не всі вони є впорядкованими, легальними та внутрішньо-системними. Економічну систему складають легальні економічні відносини та зв'язки. Поза економічною системою залишаються економічні взаємодії і зв'язки, які є нелегальними, тіншовими, позасистемним чи антисистемними. Поняття «економічна система» не тотожне за обсягом і змістом поняттю «економічна сфера» або «економічне життя». Аналогічні процеси відбуваються в усіх сферах суспільного життя зі своєю специфікою.

Особливістю соціальної сфери є те, що вона виступає певним синтезом усіх основних сфер суспільства, в яких здійснюється виробництво матеріальних і духовних цінностей та відбувається їх розподіл (економіка, духовна сфера та політична). Соціальна сфера – це сфера споживання матеріальних і духовних цінностей згідно із статусно-рольовими позиціями індивідів в стратифікаційній системі. В цій сфері встановлюється соціальна дистанція між соціальними стратами та матеріалізується в певній модифікації принцип соціальної справе-

дливості. На нижчому рівні соціальної сфери існує сектор соціально вразливих верств населення, соціальні групи та індивіди, які опинилися в складних життєвих обставинах. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та державні допомоги створюють в цьому секторі соціальної сфери систему соціального захисту, соціальної роботи та соціально забезпечувальних відносин, які мають втілити в життя державні соціальні стандарти і гарантії, забезпечити гідні умови життєдіяльності людей.

Сферу політики утворюють політичні відносини і процеси. Сфера політики – це вся сукупність політичних явищ і процесів в суспільстві. Поняття «сфера політики» за обсягом і змістом тотожне поняттю «політичне життя». Політична система суспільства – це легальна, впорядкована, інституціоналізована сукупність політичних відносин і процесів. За межами політичної системи знаходяться антисистемні політичні суб'єкти, актори, явища і процеси. Критерієм включення колективних суб'єктів політики в політичну систему виступають політико-правові норми, згідно з якими відбувається їх легалізація.

Духовна сфера представляє собою виробництво і розподіл духовних цінностей, які є важливим компонентом соціальної дії і взаємодії індивідів. Значна сукупність суспільних відносин регулюється безпосередньо духовно-культурними чинниками. Суспільні відносини, які регулюються правом, містять в собі духовно-культурне навантаження, без якого право втрачає свою функціональність. Культура – це системо-утворюючий компонент суспільства. До виникнення права духовно-культурні норми регулювали відносини первісного суспільства. Джерела відмінностей суспільних систем знаходяться в культурі.

Суспільство – це система, елементи якої структуровані, знаходяться в органічному взаємозв'язку і взаємодії та носять конкретно-історичний характер. Базові суспільні цінності виражають характер історичної епохи, якісної стадії розвитку суспільства. Вони мають системний зв'язок з визначальними, домінуючими чинниками суспільного життя, тобто з соціальними детермінантами, які виконують сис-

темо-утворюючу функцію по забезпеченню цілісності системи суспільства .

В соціології існує декілька підходів щодо визначення принципів забезпечення цілісності та стабільного функціонування суспільства.

1. Перший підхід – детерміністський підхід, який передбачає визнання однієї з підсистем (функцій) найбільш важливою, домінантною, що визначає всі інші.

- Для Маркса такою підсистемою була економіка – економічний детермінізм.

- Для Е. Шиллза, Р. Арона – державна влада, політика – політичний детермінізм.

- Для М. Вебера, Ніколаса Лумана – культура, комунікації – культурний детермінізм.

Деякі соціологи вважають, що немає важливих і не важливих сфер суспільного життя. Всі вони рівноцінні.

На наш погляд, в певних конкретно-історичних умовах відповідна сфера, її складова стає домінуючою. В аграрному, традиційному, доіндустріальному суспільстві домінує економіка, в індустріальному – політика, постіндустріальному – культура. Проявів явища соціального детермінізму не існує в абсолютному, чистому вигляді. Завжди існує їх певна складова у тій чи іншій пропорції і взаємодії залежно від рівня розвитку суспільства та особливостей його культури.

2. Другий підхід базується на принципі функціональної єдності суспільства, згідно з яким система створює, підтримує, зберігає і розвиває тільки те, що їй необхідно для нормального функціонування. Усі частини соціальної системи мають бути у своїх функціях, діяльності узгодженими, гармонічними, не допускати дій антисистемного характеру. В цьому підході система суспільства є закритою, ізольованою від зовнішнього середовища, що виступає його суттєвим недоліком.

3. Третій підхід представлений теорією структурного функціоналізму Т. Парсонса, який стверджує, що:

1) суспільство – це система, яка складається з органічно взаємопов'язаних і взаємодіючих структурних елементів;

2) кожний елемент суспільства виконує органічно необхідні функції, задовольняє життєві потреби суспільства;

3) в основі суспільства як системи лежить принцип «прагнення системи до самозбереження»;

4) суспільство – це відкрита система, що взаємодіє з навколишнім середовищем.

Парсонс визначає основні складові навколишнього середовища:

- людина як фізіологічна істота і як система особистості;
- природа (природне і створене руками людини);
- інші суспільства, міжнародні організації і цивілізації і т. ін.

Головною умовою самозбереження соціальної системи є виконання системою функцій:

- 1) адаптація (виконує економіка);
- 2) ціледосягнення (виконує політика);
- 3) інтеграція (культура, право, соціальний контроль, релігія);
- 4) відтворення і розповсюдження зразків соціальної поведінки (сім'я, освіта, ЗМІ).

Структурні елементи суспільства (підсистеми) повинні забезпечувати реалізацію цих функцій, що є умовою існування і розвитку суспільства. Виконання функцій підсистемами суспільства Т. Парсонс визначає як рівновагу системи. Система суспільства повинна бути в стані рівноваги. Рівновага – це стійкість суспільства, яка забезпечується тим, що система знаходить засоби (структури), з допомогою яких реалізуються потреби (функції). Втрата функціональності системи суспільства чи його складових структурних елементів призводить до дестабілізації суспільства, що є предметом відповідних соціологічних досліджень. Саме в цьому полягає призначення соціології.

4. Типи суспільства

В комуністичну епоху провідним принципом типології суспільства був спосіб виробництва, у відповідності з яким виділялися суспільно-економічні формації (первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична).

Нині найбільш визнаною є типологія, яка виділяє:

- 1) до індустріальне суспільство (традиційне, аграрне);
- 2) індустріальне суспільство;
- 3) постіндустріальне суспільство (інформаційне).

До індустріальним (традиційним, аграрним) вважається суспільство:

- 1) з аграрним укладом, низькими темпами розвитку виробництва;
- 2) примітивне, відстале, інерційне, несприйнятливие до інновацій;
- 3) поведінка індивідів регламентується в основному звичаями;
- 4) головними соціальними інститутами є армія і церква.

Індустріальне суспільство характеризується:

- 1) високою соціальною динамікою, потужним розвитком промисловості та економіки в цілому;
- 2) розвинутою і складною системою розподілу праці і професійної спеціалізації;
- 3) механізацією і автоматизацією виробництва і управління;
- 4) високим рівнем засобів транспорту і комунікацій;
- 5) зростанням урбанізації та соціальної мобільності;
- 6) формуванням громадянського суспільства;
- 7) головними соціальними інститутами є корпорації і фірми.

У 70-ті рр. ХХ ст. виникають концепції постіндустріального суспільства, які відображають якісно нову стадію суспільного розвитку (Д. Белл).

Риси постіндустріального суспільства:

- 1) різке зростання ролі знань та інформації, поява і розвиток інтелектуальних, інформаційних технологій;
- 2) сфера обслуговування стає домінуючим сектором економіки (наука, освіта, фінанси, торгівля, медицина, транспорт, відпочинок і т. ін.);
- 3) суттєво збільшується чисельність верств і груп, які зайняті інтелектуальною працею;
- 4) значне посилення ролі духовної культури, постматеріальних цінностей (якість життя, екологія, гуманітарні цінності) в життєдіяльності суспільства, прояв тенденції до утвердження їх домінуючої ролі в системі суспільних відносин;

5) університет, освіта і наука виступають провідними соціальними інститутами.

Висновок. Суспільство – це система самодостатнього, самовідтворюваного і структурованого об'єднання людей, взаємодіючих на певній території, які мають спільну культуру і владу. В сучасній соціології існують суттєві розбіжності стосовно визначення структури, механізмів взаємозв'язку структурних складових суспільства, якісних стадій та рушійних сил його розвитку.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні ознаки суспільства.
2. Які існують теоретичні підходи до визначення структури суспільства?
3. Визначте співвідношення понять «соціальний статус» і «соціальна роль».
4. Як теорія структурного функціоналізму трактує поняття «суспільство»?
5. Проведіть порівняльний аналіз індустріального і постіндустріального суспільства.
6. На якій стадії знаходиться сучасне українське суспільство?

Тема 4. КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття, види та рівні культури
2. Елементи та функції культури. Культурні універсалії.
3. Процеси змін в культурі. Взаємодія культур.

Мета лекції: вивчення поняття, структури, видів, функцій культури в системі суспільства та соціокультурних змін.

1. Поняття, види та рівні культури

Термін культура виник в античному Римі, де слово cultura означало «обробка землі», «виховання», «освіта». З часом цей термін став

позначати все створене людиною, що відрізняє її від біологічних форм існування.

Культура – це найважливіша характеристика суспільства, соціальної групи та особистості. Будь-яке соціальне явище чи процес, соціальна взаємодія мають культурний зміст та форму. Культура є об'єктом вивчення багатьох наук з різних теоретико-методологічних позицій. В літературі існують сотні визначень явища культури.

Основні підходи до визначення культури:

1. Аксіологічний підхід. Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей.

2. Нормативно-описовий підхід. Культура – це сукупність норм, прийнятих у даному суспільстві, в групі, які регулюють відносини між людьми.

3. Антропологічний підхід. Культура виражає соціальну сутність людини, міру та спосіб самореалізації її природних властивостей в життєдіяльності суспільства.

4. Структурно-функціональний підхід розглядає культуру як частину суспільної системи, певну сукупність структур і функцій, спрямованих на забезпечення якісно визначеного способу життєдіяльності людей.

5. Діяльнісний підхід. Культура розглядається як небіологічний, соціальний спосіб діяльності людини та суспільства.

Поняття «культура» фіксує специфічні відмінності:

- а) соціальної форми життєдіяльності індивідів від біологічних форм їх існування;
- б) соціального змісту і форм життєдіяльності людини та суспільства в рамках різних історичних епох або спільнот.

У широкому розумінні слова культура – біологічно не успадкована сукупність способів дій і взаємодій індивідів, форм суспільного життя, спрямованих на реалізацію їх життєвих потреб.

У вузькому сенсі слова під культурою розуміється спільна система цінностей, знань і уявлень про світ, правила поведінки певної групи людей, обумовлених їх способом життя, історичним минулим та майбутньою перспективою.

Кожне суспільство створює власну культуру, що породжує їх різноманіття. В спеціальній літературі розрізняють наступні основні види культури:

1) за суб'єктами – суспільну, національну, класову, групову, особисту культуру;

2) за роллю і місцем в суспільному житті – панівну культуру, контркультуру (опозиційність, альтернативність) і антикультуру (антицінності – наркоманія, пияцтво, жорстокість, геноцид).

Антикультура – антипод культури, прояв дегуманізації людських стосунків, відторгнення загальнолюдських цінностей, втрата моральних орієнтирів.

Контркультура – не антипод, а альтернатива реальній культурі.

3) по функціональній ролі – загальну і спеціальну (професійну: лікарі, військові тощо);

4) за генезисом – народну (пісні, танці, казки, міфи) і елітарну, високу (класична музика, живопис, література). В ХХ ст. під впливом демократизації, індустріалізації, ЗМІ формується масова культура (наприклад, естрадна музика), яка зближує високу і народну культури;

5) за типом суспільства – культура антична, середньовічна, буржуазного суспільства, сучасна культура;

6) за характером – релігійна і світська;

7) за формами вираження – матеріальна і духовна;

8) по домінантному способу соціалізації і ставленням людини до іншої людини – культура вини і культура сорому.

У культурі вини переважають внутрішні механізми соціалізації, які виражають розвиток самосвідомості, совісті.

У культурі сорому домінують зовнішні регулятори поведінки, оцінка та вплив з боку соціального середовища.

Субкультура – це специфічний різновид культури в культурі суспільства, притаманний певним соціальним групам (православні, католики, протестанти, молодіжна, панки, рокери та ін.).

Рівні культури. Культуру поділяють на ядро і периферію. Ядро – це сукупність усіх домінуючих рис, основоположних принципів ку-

льтури, які забезпечують стійкість суспільства, а периферію складають не визначальні риси.

В культурі також виділяють субстанційний рівень (ядро – норми культури, релігія, право) та функціональний (динамічніший, що забезпечує функціонування культури – табу, звички людини).

Дещо по іншому трактовка цих рівнів виглядає у нашій позиції. Субстанціональний рівень – ядро культури, стійкі компоненти, які виконують консервативну, стабілізуючу роль, легітимізують соціальні новації, наприклад, консервативні цінності, переконання, традиції, звички, міфи.

Функціональний рівень – динамічні, більш мінливі компоненти культури, які сприяють становленню соціальних новацій, розвитку суспільства (наприклад, сучасні знання, інтелектуальні, інформаційні технології).

Між цими рівнями культури існує певне співвідношення. Функціональний рівень визначає ціле-раціональну поведінку людей, тоді як субстанціональний рівень обумовлює ціннісну-раціональну поведінку. Субстанціональна складова культури забезпечує соціальну стабільність, тоді як функціональна – соціальні зміни, розвиток. Субстанціональний і функціональний рівні культури знаходяться в складній взаємодії, і не існує їх чіткого розмежування. Знання, як і традиції, можуть бути як функціональними, так і субстанціональними, сприяти розвитку або стримувати його. Субстанціональні компоненти не завжди стримують суспільний розвиток, їх призначення оберігати засади суспільства від руйнівних чинників, які можуть проявлятися на функціональному рівні культури у вигляді утопічних, волюнтаристських соціальних проєктів. Співвідношення субстанціонального і функціонального рівнів є важливою рисою культури певного соціуму. Коли субстанціональний рівень культури отримує повне домінування, то суспільство здатне впасти в сплячку, яка може продовжуватись в системі цивілізації сторіччями, що і відбулось з китайською цивілізацією.

Поняття «культура» дуже близьке по змісту з поняттям «цивілізація». Цивілізація визначається єдністю субстанціональних компо-

ментів та рис, таких як мова, історія, релігія, цінності, традиції, звичаї. Вона охоплює групу національних держав, а інколи лише одну (наприклад, Японія).

Західна цивілізація має два основних варіанти – європейський і північноамериканський, в ісламській цивілізації є арабський, турецький і малайський варіанти. Англійський історик А. Тойнбі нарахував 21 велику цивілізацію в історії людства, з них дійшли до наших часів шість-вісім.

2. Елементи та функції культури. Культурні універсалії

Незважаючи на різноманіття культур, усі вони мають спільні елементи. До складу нематеріальної культури належать наступні елементи:

- 1) мова;
- 2) цінності;
- 3) норми;
- 4) знання і переконання;
- 5) ідеологія;
- 6) обряди, звичаї і традиції.

1. Мова – це знакова система комунікації, висхідний чинник утворення етнічних спільнот. Її основні функції: створення, збереження і передача інформації. Мова є ретранслятором культури. Мови бувають природні і штучні.

Природні мови (звукові, графічні знакові системи) історично склалися в суспільстві. До природних відносяться мови різних народів, мова жестів

Штучні мови – допоміжні знакові системи, створювані групами людей спеціально для більш точної передачі специфічної інформації. До штучних мов відносяться знаки нотні, кодових систем, шифри, азбука Морзе, «блатна мова» і т. ін.

2. Цінності – це загальноприйняті і визначальні принципи, установки щодо сенсу життя, мети, згідно з якими люди мають діяти і до яких повинні прагнути. Цінності орієнтують людину в навколишньо-

му світі, спонукають, мотивують на певну поведінку. «Цінності – головний єднаний елемент соціальної і культурної систем» (Парсонс).

У систему цінностей суб'єкта входять:

1) смисло-життєві цінності – уявлення про добро і зло, щастя, мету і сенс життя та ін.;

2) універсальні цінності:

а) вітальні (від лат. *vitalis* – життєвий) – життя, здоров'я, особиста безпека, добробут, освіта, правопорядок та ін.;

б) суспільного визнання (самовираження, працьовитість, соціальне становище, авторитет, служіння людям і громаді та ін.);

в) міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість, співчуття та ін.);

г) демократичні (права людини, свобода слова і вірування, політичного і ідеологічного вибору, національний суверенітет та ін.).

Функціональність демократичних цінностей залежить від культури, змісту суспільної свідомості, наповнення її цінностями ліберальної, консервативної та соціал-демократичної ідеологій, які виступають методологією політики основних суб'єктів національної партійно-політичної системи, що виступає передумовою адекватної суспільним потребам публічної влади і державної політики.

Ліберальні цінності: права і свободи людини, приватна власність, ринкова економіка, віра в можливості людського розуму, вдосконалення світу, соціальний прогрес, незалежність і самостійність особи, ініціативність і відповідальність, терпимість до людей з нетрадиційними цінностями, здорова недовіра до влади та ін.

Соціал-демократичні цінності: соціальна справедливість і солідарність, демократія, правова держава і громадянське суспільство та ін.

Консервативні цінності: мораль, сім'я, нація, держава, традиції, соціальна стабільність та ін.

Перелічені цінності вказаних ідеологій є спільними для усіх носіїв ліберальної, консервативної і соціал-демократичної ідеологій, відмінність полягає лише у ієрархії, пріоритеті цінностей, що обумовлює їх соціальну практику.

3) партикулярні цінності (приватні) – регіональний патріотизм, сімейні цінності, віра в Бога тощо.

Головні цінності американської культури – особистий успіх, активність і наполеглива праця, ефективність, віра в прогрес, повага до науки і техніки, прагнення до оволодіння багатьма різноманітними речами.

Цінності історично мінливі. В наші дні відбувається суттєва зміна, трансформація системи цінностей в Україні. Проблема в тому, що цей процес відбувається спонтанно, стихійно. Існує потреба в розробці соціокультурного проекту, спрямованого на планове, цілеспрямоване формування цінностей, установок, зразків поведінки, які мають бути функціональними щодо нових форм суспільного життя, ринкової економіки, демократії, правової держави, підтримки соціально незахищених верств населення тощо.

3. Норми

Це форми регуляції поведінки людей в суспільній системі, які виражають сутність цінностей і втілення їх у дії суб'єктів суспільного життя. Види норм:

- 1) формалізовані (те, що офіційно записано, правові норми);
- 2) неформалізовані, правила моралі (уявленнями людей про добро і зло, честь і безчестя та ін.);
- 3) сталі зразки поведінки (наприклад, звички, мода).

4. Знання і переконання

Переконання – це твердження, які люди вважають істинними, які включають в себе інформацію про певні явища, норми поведінки, знання. В людській свідомості взаємодія знань і переконань відбувається складно і неоднозначно, часто суперечливо. Знання нерідко поступаються переконанням в діях людей.

5. Ідеологія (міф)

Міф – це історично первинна форма суспільної свідомості, яка була домінантною в примітивних суспільствах. На зміну міфу прийшла релігія, а в сучасних суспільствах – ідеологія.

Ідеологія – це суб'єктивно сконструйована та аргументована система знань і переконань, цінностей, установок і поглядів, в якій ви-

ражені суспільні чи групові основоположні інтереси. Ідеологія представляє собою складне системне утворення, яке може виступати у вигляді:

- ідеології всього людства (загально-цивілізаційні цінності та норми міжнародного права);
- ідеології суспільства (загальнонаціональна, державна ідеологія);
- ідеології суб'єктів внутрішньо-національної політики (соціал-демократична, ліберальна, консервативна).

У масовій свідомості суспільства відбувається взаємодія різних ідеологій, що забезпечує, з одного боку, його стабільність, а з іншого – розвиток. Однак це залежить від рівня суспільного розвитку, його культури. Ідеологічні установки здатні призвести суспільство і до за-непаду.

6. Традиції, звичаї та обряди

Традиція (лат. *traditio* – передача, надання) – соціальна форма закріплення і збереження певних елементів соціокультурного досвіду, який передається з покоління в покоління, забезпечує відтворення зразків минулої поведінки та підтримує соціальну стабільність. За своїм походженням традиції часто виступають соціальними нормами, які не закріплені юридично.

Традиція – це «родове» поняття, яке включає в себе поняття «звичай», «обряд», «ритуал».

Поняття «звичай» ширше ніж поняття «обряд». Звичай – це стійка форма поведінки певної соціальної групи, суспільства в цілому, яка підтримується громадською думкою та має практичне значення.

Обряд (ритуал) – *англ.* *ritual /ceremony* – різновид звичаю, символічна дія, яка виражає певні ідеї, цінності та має емоційно-психологічний вплив на людей (весільний обряд, релігійні обряди, коронація).

Функції культури:

1. Комунікативна – обмін інформацією, накопичення і трансляція соціальних знань та досвіду між індивідами та поколіннями.

2. Адаптація – пристосування до природного, історичного, соціального, психологічного середовища.

3. Соціалізація – засвоєння знань, цінностей, зразків та навичок поведінки.

4. Світоглядна – пояснює навколишній світ та надає сенс людському існуванню.

5. Легітимація – аргументує потребу прийняття і підтримки соціального порядку.

6. Інтеграція – забезпечує єдність і стабільність суспільства на основі базисних цінностей.

7. Регулятивна – впорядковує відносини між людьми на основі норм культури, моралі.

8. Гедоністична (гр. задоволення, насолода) – засіб розваг, задоволення естетичних і моральних потреб та ін.

В спеціальній літературі існує певне різноманіття у використанні термінів та узагальнень при формулюванні функцій культури.

Культурні універсалії

Культурні універсалії – це норми і цінності, типові аспекти життя, які притаманні культурам усіх суспільств. До них відносять:

1) спільна праця;

2) спорт;

3) освіта;

4) ритуали, танці;

5) система споріднення;

6) гостинність;

7) правила взаємодії чоловічої та жіночої статі;

8) краса тіла;

9) мова;

10) релігія, етика, правила поведінки та ін.

Культурні універсалії – це синтезовані в єдине ціле цінності, норми і зразки поведінки. Американський соціолог Джордж Мердок виділив більше 60 культурних універсалій.

На основі універсальї здійснюється порівняльний аналіз різних типів суспільств, створюється можливість краще розуміти особливості інших культур.

3. Процеси змін в культурі. Взаємодія культур

Соціологи виділяють два основних напрями змін в культурі:

1) саморозвиток культури:

а) стихійний, спонтанний розвиток (створення народних розмовних мов та ін.);

б) розвиток методом проб і помилок (порівняння, зіставлення);

в) планомірний розвиток.

2) зміна культури через її взаємодію з іншими культурами буває:

а) добровільною (торгівля);

б) вимушеною (міграція);

в) насильницькою (завоювання).

Проблема взаємодії культур проявляється в оцінці людьми іншої культури. Взаємодія представників однієї культури з іншою породжує інколи культурний шок, який проявляється в індивідуальній свідомості і виражається в нерозумінні тих чи інших культурних явищ, відчуттях дискомфорту і дезорієнтації.

Існують дві основні позиції в оцінці інших культур, які мають різну форму і міру прояву (етноцентризм і культурний релятивізм).

1. Етноцентризм – це прагнення людей однієї культури оцінювати інші культури через призму власної.

Етноцентризм є властивість етнічної свідомості сприймати і оцінювати життя інших народів, їхні цінності, норми і традиції через призму установок традицій і цінностей власної етнічної спільноти, які виступають в якості загального еталону або оптимальної моделі.

Етноцентризм робить одну культурну форму еталоном, з яким порівнюються інші культури. У вкрай негативних формах це виражається в таких виразах, як «обраний народ», «вища раса» і в негативних оцінках – «відсталі народи», «варвари», «примітивна культура», щодо яких проявляється ксенофобія, хрестові походи, місіонерська діяльність та ін.

Певною мірою етноцентризм притаманний усім суспільствам. Всі народи в чомусь відчують свою перевагу над усіма іншими. Етноцентризм є необхідною умовою національної самосвідомості, на основі якої формується патріотизм, групова солідарність. Він згуртовує соціальну спільність, виправдовує мужність, жертвність, героїзм в ім'я свого народу.

Етнічні спільноти з яскраво вираженими проявами етноцентризму більш життєздатні. Однак важливо, щоб він не перетворився в агресивний націоналізм, щоб не був спрямований на приниження, неповагу, ворожнечу до інших народів.

2. Культурний релятивізм (від лат. *relativus* — відносний) є іншою крайністю в оцінці людьми другої культури, яка проголошує абсолютну самобутність будь-якої культури (Мелвілл Херсковец, амер. один із засновників школи культурного релятивізму). Згідно з положеннями культурного релятивізму будь-яка культура може бути зрозумілою:

- лише на основі аналізу її власних цінностей;
- в її власному логічному і історичному контексті;
- за умов сприйняття і розгляду в її цілісності і зв'язку з системою суспільства.

Компоненти культури, цінності, традиції і звичаї інших народів можуть бути зрозумілими лише на основі аналізу їх походження, місця і ролі в цілісній системі культури і суспільства, їх історії. Взяті окремо без зв'язку з історією і системою культури вони часто стають незрозумілими, що породжує їх несприйняття, а часто і ворожнечу між людьми.

З позицій крайнього культурного релятивізму продуктивна взаємодія між представниками різних культур неможлива, оскільки їх представники не можуть зрозуміти мотивів і цінностей інших спільнот, які розмовляють іншою мовою, мають інші системи цінностей і символів. Така позиція і політика породжує складнощі і проблеми взаємовідносин між людьми, а інколи і народами.

Небезпечно абсолютизувати самобутність культури, не пов'язуючи її з загальнолюдськими цінностями світової цивілізації, правами

і свободами людини, що здатне призводити до непорозумінь, протиріч і конфліктів. Загальнолюдські (цивілізаційні) цінності повинні поважатися в будь-якому суспільстві. В сучасному світі питання прав людини не є суто національною справою, вони захищені нормами міжнародного права.

Найбільш раціональний шлях розвитку культури в суспільстві є раціональне, демократичне і гуманістичне поєднання цінностей і установок етноцентризму і культурного релятивізму, коли людина має відчуття гордості за свою культуру, і, водночас, з повагою відноситься до носіїв інших культур.

Сучасні практики культурних взаємодій на міжнаціональному рівні проявляється передусім в культурній політиці країн Європейського Союзу та США.

Висновок: культура – це сфера суспільного життя, яка виражає сутність соціального, має кумулятивну природу, вона пронизує усі сфери суспільного життя, форми діяльності індивіда і суспільства, легітимізує соціальні інновації, сприяє суспільному розвитку, однак здатна і стримувати його.

Питання для самоконтролю:

- 1. В чому полягає сутність і роль культури в системі суспільства?*
- 2. Що є контркультура і чим вона відрізняється з антикультурою?*
- 3. Назвіть основні компоненти культури.*
- 4. Яке місце займає наука і технології в культурі?*
- 5. Визначте місце культури в процесі соціалізації особистості?*
- 6. Проведіть порівняльний аналіз понять «етноцентризм» і «культурний релятивізм».*

Тема 5. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

1. Соціальна структура суспільства.
2. Сутність і причини соціальної нерівності.
3. Соціальна стратифікація та її історичні типи.
4. Соціальна мобільність.

Мета лекції: вивчення сутності соціальної структури і соціальної стратифікації, соціальної нерівності та процесів соціальної мобільності, їх місця і ролі у функціонуванні і розвитку системи суспільства.

1. Соціальна структура суспільства

В соціології поняття соціальна структура є одним із основних, постійно використовується в різних теоріях, однак існують розбіжності у визначенні його змісту. Одні соціологи визначають соціальну структуру як стійку модель соціальної поведінки, а інші трактують її як сукупність довготривалих, типових та впорядкованих зв'язків між елементами суспільства. Перша позиція характерна для теорій мікросоціології, а інша для теорій макросоціології. Щодо складових елементів теж існують розбіжності визначень.

Трактовка соціальної структури з методологічних позицій макросоціології, соціологічного реалізму означає розуміння її як об'єктивної соціальної реальності, що має зовнішній, визначальний, впорядковуючий вплив на усю сукупність соціальних зв'язків і взаємодій соціуму. Трактовка її з позицій мікросоціології, соціологічного номіналізму орієнтує пошук соціальної структури в природі діючого суб'єкта, його сталих чинниках соціальної мотивації і дії.

Соціальна структура – це основа внутрішнього устрою системи соціуму, вона виступає як впорядкована, стійка сукупність соціальних зв'язків, дій і взаємодій між її структурними елементами на вищому рівні, які мають системо-утворюючий та визначальний характер в життєдіяльності соціуму.

Залежно від рівня соціальної системи (суспільство, соціальний інститут, соціальна організація) її складовими виступають відповідні елементи. Для системи суспільства такими елементами є сфери суспі-

льного життя, соціальні підсистеми, соціальні інститути (залежно від підходу). Елементами соціального інституту виступають безпосередні, стійкі, системо-утворюючі соціальні взаємовідносини між субінститутами та соціальними організаціями. Соціальну структуру простої соціальної організації представляють стійкі та системо-утворюючі взаємодії учасників, як носіїв основних статусно-рольових позицій. Соціальна структура – це системоутворюючі, базові відносини між основними структурними елементами системи, навколо яких формується вся сукупність відносин в ній.

В соціологічній літературі соціальну структуру переважно представляють передусім як сукупність основних соціальних груп (класи, нації, демографічні, професійні, територіальні тощо) в їх довготривалих, типових стійких взаємовідносинах.

Кожна із цих соціальних груп включає певні складові компоненти – соціальні групи. Так, наприклад, класова структура містить в собі усю сукупність соціально-класових груп в їх взаємодіях (буржуазія велика, середня, дрібна, національна, компрадорська, промислова, фінансова, торгова, сільська та інші, які взаємодіють з робітничим класом та його складовими, службовцями, інтелігенцією, іншими верствами населення).

На мікрорівні соціальна структура проявляється у відповідній системі безпосередніх взаємозв'язків індивідів, що займають основні статусні позиції в первинній соціальній організації чи групі.

Соціальна група — це історично сформована та відносно стійка сукупність людей, об'єднаних на основі спільних інтересів чи загальних соціально значущих ознак. Спільний інтерес групи суб'єктивно завжди спрямований на збереження або поліпшення її становища в суспільстві.

Інтереси – це усвідомлені потреби, їх суб'єктивна форма спонукає та спрямовує діяльність індивідів, соціальних груп на їх реалізацію. Часто інтереси мають приховану форму, завуальовані ідеологічними та морально-етичними ідеями. У реалізації інтересів важливу роль відіграє ідеологія, яка виступає методологією дії суб'єктів сус-

пільних відносин. Ідеології виражають домінуючі інтереси та цінності суб'єктів суспільних відносин, організованих соціальних груп.

В суспільствах взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи (великі і малі). Мала соціальна група – нечисленна, учасники об'єднані спільними інтересами і перебувають у безпосередніх, стійких, тривалих взаємодіях, більшість з яких мають інституціональну форму регуляції, наприклад, сім'я, виробнича бригада, студентська група, релігійна громада тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних спільними інтересами чи певними соціально значущими ознаками, взаємодія між ними має опосередкований та значною мірою формальний характер (великі соціальні організації, професійні, демографічні, національні, територіальні групи, соціальні класи).

Референтна група – сукупність людей, на яку індивід позитивно орієнтується при оцінюванні і визначенні своїх поглядів і дій. До цієї групи індивід може належати чи не належати, однак вона реально впливає на його поведінку. Належність до вказаної групи може бути уявною.

Аутгрупа – сукупність людей, щодо яких індивід негативно орієнтується при оцінюванні і визначенні своїх поглядів і дій. Члени такої групи сприймаються індивідом як «чужі».

Соціальна структура суспільства постійно перебуває в динаміці, яка залежить передусім від соціальної мобільності її елементів. Існує багато факторів, що впливають на соціальну структуру та її динаміку (об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні, структурні і функціональні, системні і антисистемні, економічні, соціальні, політичні, культурні тощо).

2. Сутність і причини соціальної нерівності

Люди різняться між собою по безлічі ознак: статі, віку, кольору шкіри, віросповідання, етнічної приналежності, однак соціальними вони стають тоді, коли впливають на їх соціальний стан, соціальне

положення, належність до соціальних груп в системі соціальної ієрархії.

Соціальні чинники певною мірою обумовлюють соціальну нерівність, що уможливорює дискримінацію за різними ознаками:

- за кольором шкіри – расизм;
- за статтю – сексизм;
- за етнічною – етнонаціоналізм;
- за віком – ейджизм та ін.

Соціальна нерівність – суттєва риса суспільства, що виникає внаслідок дії природних і соціальних чинників. Її в системі суспільних відносин визначають відмінності між людьми, які обумовлені:

- природними здібностями (етнічна належність, статеві й вікові особливості, фізичні можливості, інтелектуальні здібності та ін.);
- статусно-рольовими позиціями, професійними ролями, поділом праці (розумова і фізична праця, управлінська і виконавча);
- рівнем достатку (власністю, товарами, привілеями та іншими ресурсами);
- укладом життя (міське і сільське населення) та ін.

Соціальна нерівність – це соціальні умови та вплив соціальних чинників, за яких люди мають різні можливості доступу до ресурсів (влади, власності, грошей, престижу). Вона може бути закріплена формальними чи неформальними правилами, традиціями, звичаями, релігійними установками. Для її опису застосовується поняття «соціальна стратифікація». Визначальною причиною соціальної нерівності є неоднорідність праці, закріплення певних груп людей за якісно різними її видами, в результаті чого відбувається присвоєння одними людьми влади і власності, нерівний розподіл, матеріальних і духовних цінностей, винагород та заохочень.

Концентрація суспільної влади, власності та інших ресурсів окремими групами сприяє виникненню соціальних протиріч і конфліктів. Надто велика соціальна дистанція між вищими і нижчими соціальними групами веде до соціальної напруги, дестабілізації, революцій. У західних суспільствах скорочення соціальної дистанції між

вищим і нижчим класом відбувається через соціальну політику, формування середнього класу (дрібних і середніх підприємців, інтелігенції, кваліфікованих та високооплачуваних робітників та ін.), який є гарантом соціальної стабільності. В пострадянських країнах соціальна дистанція між вищими і нижчими соціальними стратами значно перевищує її в розвинутих країнах сучасного світу. Середній клас в цих країнах малочисельний і знаходиться в стадії формування.

Поняття «соціальна нерівність» протилежна поняттю «соціальна рівність», яка проявляється як:

1) рівність перед законом – легальна (формально-правова) рівність (виникає в результаті буржуазно-демократичних революцій та правової держави);

2) рівність можливостей, самореалізації (соціальний ідеал демократичних, правових країн, який реально обмежений стартовими можливостями індивідів);

3) рівність у відносинах власності та розподілі життєвих ресурсів (комуністичний ідеал).

Соціальна нерівність лежить в основі соціальної стратифікації суспільства тобто в його поділі на страти (верстви населення), які мають схожі умови життя.

Сутність і причини соціальної нерівності соціологи оцінюють по-різному. Теорії функціоналізму стверджують, що соціальна нерівність, яка виражена в соціальній стратифікації:

1) природна, необхідна і неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей;

2) справедлива тому, що винагорода здійснюється у відповідності з працею, роллю в системі матеріального і духовного виробництва;

3) вона забезпечує оптимальне функціонування суспільства, підвищує його економічну продуктивність, залучає найбільш здібних до виконання найважливішої роботи;

4) це наслідок нормального розвитку суспільства.

Теорії конфлікту виходять з того, що соціальна нерівність:

1) не є природною, вона виникає з конфлікту груп;

- 2) несправедлива, її визначають інтереси правлячої еліти;
- 3) вона ускладнює соціально стабільне і ефективне функціонування суспільства;
- 4) соціальна нерівність є результатом нерівного розподілу влади і власності, матеріальних і духовних цінностей.

Еволюційний підхід стверджує, що соціальна нерівність:

- 1) не завжди є корисною, вона виникає не тільки в силу природних потреб, але й на основі конфлікту щодо розподілу матеріальних і духовних цінностей;
- 2) винагорода може бути справедливою і несправедливою, може сприяти, а може ускладнювати суспільний розвиток.

Теорії функціоналізму, конфлікту і еволюціонізму не є взаємовиключними. Кожна з них відображає певною мірою об'єктивну реальність.

3. Соціальна стратифікація та її історичні типи

Соціальна нерівність є основою соціальної стратифікації, яка означає ділити суспільство на страти, прошарки, категорії (від *stratum* – шар, *fasere* – «робити»). Соціальна страта – це сукупність людей, які мають схожі умови та спосіб життя.

Соціальна стратифікація:

- 1) це система розподілу людей по соціально-економічним стратам;
- 2) пояснює і обґрунтовує розподіл людей на багатих і бідних;
- 3) універсальна за змістом і мінлива за формою;
- 4) підтримується соціальними інститутами, культурними та ідеологічними настановами, переконаннями, які обґрунтовують певні види соціальної нерівності як природні і справедливі;
- 5) характеризується стабільністю в рамках конкретної історичної епохи;
- 6) представляє соціальну характеристику суспільства.

Історичні типи стратифікації:

- 1) первісного суспільства (природне структурування за віком і статтю);
- 2) рабовласницький (раби, рабовласники);

3) кастовий (Індія: брахмани (священники), кшатрії (воїни), вайші (торговці, ремісники, селяни), шудри (вільні низи, підлеглі, нижчий соціальний стан);

4) становий (дворянство, духовенство, ремісники, торговці, селянство);

5) класовий (буржуазія, робітничий клас, селяни, службовці)..

Маргінали (фр. крайній) – люди, які втратили свій колишній статус і виявились неспроможними адаптуватись до нового соціально-культурного середовища.

В сучасній соціології застосовуються наступні підстави соціальної стратифікації:

1) дохід – це сукупна грошова сума, яку отримує окремих індивід чи сім'я протягом встановленого періоду, часу (місяця, року).

2) багатство – накопичені доходи;

3) влада;

4) освіта – сукупність знань, навичок, набутих у процесі навчання;

5) престиж – суспільна оцінка значущості професії, посади, роду занять.

Класова стратифікація притаманна відкритим суспільствам. Її риси:

1) класи розрізняються через нерівність у власності, умовах та оплаті праці;

2) формальних обмежень для соціальної мобільності немає, однак вона стримується стартовими можливостями людини та рівнем її домагань.

Класові суспільства можуть бути закритими – це тоталітарні країни (СРСР, фашистська Німеччина, КНДР, Куба) та деякі країни з авторитарними режимами.

У радянській соціології існувала теорія «двох з половиною класів» (робітничий клас і колгоспне селянство, та прошарок (інтелігенція).

Західна соціологія, структуруючи суспільство за класовою ознакою, ділить їх на:

1. Вищий клас (банкіри, власники крупних корпорацій, фірм тощо);
2. Середній клас (більшість суспільства);
3. Робітничий клас – наймані працівники різного рівня кваліфікації;
4. Нижчий клас – люди, зайняті на низькооплачуваних і найменш привабливих робочих місцях (в розвинутих країнах переважно іноземна робоча сила).

Соціально-класова структура українського суспільства знаходиться на стадії переформатування, носить перехідний характер, залежить від сучасних трансформаційних процесів. Середній клас в Україні знаходиться в стадії формування, охоплює близько 20 % населення. Має певний вплив у суспільстві.

Теорії, що пояснюють історичну динаміку розвитку соціальної стратифікації:

1. Теорія Герхарда Ленський (1970). Нерівність:

- мінімальна в первісних суспільствах;
- максимальна в аграрних суспільствах;
- скорочується у промислових суспільствах.

2. Теорія Маркса. Нерівність постійно зростає від мінімуму в первісному суспільстві до максимуму в капіталістичному.

3. Теорія П. Сорокіна. Рівень нерівності коливається (флюктує), не існує її постійного збільшення або зменшення.

Профіль соціальної стратифікації. У 90-ті роки ХХ ст. соціологи прийшли до висновку, що профіль соціальної стратифікації нагадує:

- у країнах Центральної і Східної Європи – піраміду з широкою основою;
- у розвинених країнах – лимон з домінуючим середнім класом і відносно незначним вищим класом (елітою) та малочисельними найбільш біднішими верствами населення;
- у латиноамериканських країнах – Ейфелеву вежу, де має місце широка основа (бідні верстви), витягнута середня частина (середні верстви) і верхівка – еліта.

Сучасне суспільство формує і підтримує в масовій свідомості установки про:

- 1) потребу формування системи соціальної ієрархії по здібностям;
- 2) реальну можливість кожного до самореалізації, сходженні в системі соціальної ієрархії;
- 3) персональну відповідальність кожного за свою долю та місце в системі соціальної стратифікації.

Формування в суспільній свідомості цих світоглядних установок спрямовує соціальну енергію не на насильницькі, деструктивні дії, а на самореалізацію індивідів, досягнення особистого успіху, від якого залежить місце кожного в системі соціальної ієрархії і стратифікації та розвиток суспільства в цілому.

4. Соціальна мобільність

Соціальна мобільність – це:

- 1) зміна становища індивідів і соціальних груп у соціальній ієрархії (стратифікації):
- 2) можливість переміщення індивідів з одних соціальних груп до інших;
- 3) характеристика відкритості суспільства.

У відкритому суспільстві домінує досяжний статус та існують широкі можливості для переходу з однієї соціальної групи в іншу.

В закритому суспільстві домінує приписуваний статус і ускладнений перехід з однієї страти до іншої.

Рабовласницький, кастовий і становий типи стратифікації обумовлені характером аграрного, традиційного суспільства, домінуючою працею в сільському господарстві, яка вимагає стабільного соціального порядку.

Індустріальне виробництво має високу динаміку і залежить від:

- 1) наукових знань, індивідуальних досягнень;
- 2) походження;
- 3) іноді від корупції (особливо в системі управління).

Варіанти соціальної мобільності:

- 1) вертикальна і горизонтальна;
- 2) індивідуальна та колективна.

Горизонтальна мобільність – це зміна соціального стану індивіда, яке не призводить до підвищення або пониження його статусу.

Вертикальна мобільність – це зміна соціального стану індивіда, яка супроводжується підвищенням або зниженням його статусу. Вона поділяється на висхідну та низхідну.

Індивідуальна мобільність – це сходження в системі соціальної ієрархії завдяки власним зусиллям і особистих досягнень людини.

Канали соціальної мобільності – це соціальні інститути:

- 1) державна служба;
- 2) партії;
- 3) армія,
- 4) церква,
- 5) освітні інститути,
- 6) сім'я,
- 7) громадські та професійні організації,
- 8) ЗМІ і т. ін.

Фактори індивідуальної мобільності:

- 1) рівень освіти, професіоналізм;
- 2) здібності, особисті якості, зовнішні дані;
- 3) виховання, культура;
- 4) соціальний статус сім'ї;
- 5) місце проживання;
- 6) партійність;
- 7) віросповідання, участь у релігійних громадах;
- 8) вигідний шлюб та ін.

Групова мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус соціальної групи.

Фактори групової мобільності:

- внутрішні чинники радикальних соціальних змін (соціальні революції, військові перевороти, громадянські війни);
- зовнішні фактори соціальних змін (міждержавні війни, іноземні інтервенції, анексія територій, створення імперії).

Соціальна мобільність проявляється в міграції.

Міграція – це територіальні переміщення населення, переселення людей з однієї країни в іншу, з району в район, з міста в село і навпаки. Люди, які здійснюють міграцію, називаються мігрантами.

Розрізняють зовнішні міграції (міжконтинентальні, міждержавні) та внутрішні (всередині країни – між регіонами, містами, сільською місцевістю і т. ін.).

Розрізняють також імміграцію і еміграцію.

Еміграція – виїзд за межі країни на тривалий термін або постійне проживання;

Імміграція – в'їзд у країну на постійне або довготривале проживання.

Міграційні процеси можуть здійснюватися під впливом різних факторів:

- стихійних природних факторів (землетрусів, повеней, змін екологічного характеру);
- етнічних конфліктів, війн, революцій;
- несприятливої економічної ситуації, ринку праці;
- політики (політика індустріалізації суспільства сприяє міграції сільського населення в місто).

Розселення та облаштування життєвих умов людей на нових місцях проживання, забезпечення їх працевлаштування, побутових і культурних умов життя – суть міграційної політики держави. Відсутність адекватної суспільним потребам політики в сфері міграції породжує соціальні протиріччя і конфлікти.

Висновки. Соціальна структура суспільства – це впорядкований внутрішній устрій суспільства, сукупність соціальних груп, які знаходяться в органічній взаємозалежності і взаємодії, мають певну ієрархію, функціональне призначення та історично визначені можливості соціального розвитку.

Питання для самоконтролю:

1. *Дайте визначення поняттю «соціальна структура».*
2. *Яка роль соціальної структури в життєдіяльності суспільства?*

3. *Визначте відмінності розуміння сутності соціальної нерівності в теоріях конфлікту та структурного функціоналізму.*

4. *Назвіть особливості соціальної стратифікації класового суспільства.*

5. *Охарактеризуйте фактори групової соціальної мобільності.*

6. *Якими ознаками характеризується соціальна стратифікація сучасного українського суспільства.*

Тема 6. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

1. Поняття та ознаки соціальних інститутів.

2. Функції соціальних інститутів.

3. Види соціальних інститутів.

4. Інституціоналізація та розвиток соціальних інститутів.

Мета лекції: вивчення сутності і змісту, місця і ролі соціальних інститутів в системі суспільства, їх функцій і видів, процесу формування та розвитку.

1. Поняття та ознаки соціальних інститутів

Люди можуть існувати лише в певним чином упорядкованих спільнотах. Це обумовлено:

1) їх біологічною взаємозалежністю і взаємодією;

2) об'єктивною можливістю реалізації життєвих потреб індивідів виключно в спільних формах життєдіяльності, поза котрими їх існування неможливе;

3) здатністю людей взаємодіяти на основі символічної комунікації.

Всі соціологи-теоретики намагались визначити умови, які необхідні для життєдіяльності суспільства:

1. К. Маркс вважав, що матеріальне забезпечення є основою життєдіяльності суспільства.

2. Американські соціологи Р. Ленський і Дж. Ленський склали перелік основних умов, необхідних для життєдіяльності суспільства, до яких вони віднесли:

- 1) комунікація між членами суспільства (спільна мова);
- 2) виробництво і розподіл товарів і послуг;
- 3) захист членів суспільства;
- 4) заміна вибулих членів суспільства шляхом біологічного розмноження;
- 5) соціальна спадковість певної культури, забезпечена механізмами соціалізації;
- 6) контроль за поведінкою членів суспільства і врегулювання конфліктів між ними.

Ці умови виражають фундаментальні суспільні потреби, які визначають формування суспільних відносин, що виступають формами їх реалізації тобто соціальними інститутами, а саме:

- відтворення людського роду (інститут сім'ї та шлюбу);
- виробництво і розподіл засобів існування (інститут виробництва, економіка);
- безпека і соціальний порядок (інститут держави, політика);
- виробництво і передача знань, соціалізація індивідів (інститут освіти);
- вирішення духовних потреб (інститут релігії).

Соціальний інститут є одним із ключових понять соціології. Поняття інститут походить від лат. *institutum* (встановлення, устрій). Вперше в соціології це поняття застосував Г. Спенсер, який визначав його як сталу систему соціальних дій.

Соціальні інститути є складовими елементами системи суспільства на соціетальному рівні. Суспільство є системою органічно взаємозалежних, взаємодіючих і взаємообумовлюючих соціальних інститутів, що породжує безліч багатоманітних соціальних процесів. В процесі соціальної еволюції відбувалось формування, вдосконалення і розвиток соціальних інститутів. Це був відбір форм суспільного життя під впливом різних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників. Із внутрішніх чинників визначальними були

раціональне і традиційне начало, дія і взаємодія яких мала складний і досить суперечливий характер.

Соціальні інститути – це сформовані в процесі соціальної еволюції комплекси нормативно врегульованих форм соціальних дій і взаємодій індивідів, які забезпечують реалізацію їх життєвих потреб, існування і розвиток соціуму. Вони представляють собою стійку сукупність, комплекс соціальних організацій і відносин, соціальних норм і цінностей, що регулює певну сферу людського життя, в рамках якої задовольняється відповідна суспільна потреба.

Ознаки соціального інституту:

1) наявність мети, відповідної конкретній і важливій соціальній потребі;

2) комплекс соціальних статусів і ролей, соціальних організацій, притаманних відповідному інституту;

3) сформованість зразків поведінки, соціальних норм (звичаї, правові норми), цінностей, які адекватні певному інституту;

4) система соціального контролю, санкцій, що забезпечує заохочення бажаної і нейтралізацію, профілактику девіантної поведінки;

5) організаційне оформлення, специфічна система формальних і неформальних організацій і засобів реалізації потреб;

6) це історично сформована сфера суспільства, яка об'єктивна, знаходиться в органічній взаємодії і взаємозалежності з іншими сферами та виступає нормативно впорядкованою формою реалізації певної життєвої потреби людей.

Соціальні інститути є найбільш складними і важливими формами життєдіяльності суспільства. Людина протягом усього життя включена в мережу різних соціальних організацій і інститутів, які раціоналізують, регламентують, стандартизують її життєву активність в усіх сферах суспільства.

2. Функції соціальних інститутів

Функції – (від лат. *functio* – виконання, здійснення).

Ознаки функцій соціальних інститутів:

- це користь, яку вони приносять людям;

- це раціональна впорядкованість напрямків, форм, способів суспільних дій, спрямованих на реалізацію життєвих потреб людей;
- це позитивні наслідки існуючого соціального порядку, суспільних відносин, виражені в реалізації життєвих потреб людей.

Функції соціальних інститутів є певним відображенням в суспільній свідомості і практиці об'єктивних потреб індивідів.

Функції соціальних інститутів:

1) раціонально-організуюча (формування раціонального соціального порядку в певній сфері соціуму, який сприяє людям задовольняти свої життєві потреби);

2) регулятивна (регулювання суспільних відносин в системі соціального інституту);

3) інтегративна;

4) комунікативна (включення людей у відповідну суспільну сферу);

5) соціалізація індивідів (економічна, політична, культурна, релігійна) – передача знань, соціального досвіду, залучення до цінностей, норм, ролей відповідного інституту.

Р. Мертон поділив функції соціальних інститутів на:

1) явні;

2) латентні (приховані, не заплановані, носять не навмисний характер, їх наслідки усвідомлюються не завжди);

3) дисфункції.

Латентні функції – це позитивні наслідки дії явних функцій, які не передбачені метою даного інституту.

Дисфункції соціального інституту – це невідповідність його діяльності соціальним потребам суспільства, тобто, невиконання свого призначення, нанесення соціального збитку. Наприклад, явною функцією інституту релігії є духовне збагачення людини, інтеграція суспільства, а дисфункція проявляється у тому, що під впливом релігійних чинників виникають соціальні конфлікти, дезінтеграційні процеси в суспільстві.

Можливе переродження окремих функцій інституту в ритуальну діяльність, не спрямовану на раціональну реалізацію життєвих потреб людей (наприклад, бюрократизація).

3. Види соціальних інститутів

Фундаментальним суспільним потребам відповідають основні соціальні інститути:

- 1) потребам у засобах існування відповідає інститут виробництва;
- 2) потребам у безпеці та порядку – інститут держави;
- 3) у відтворенні роду – інститут сім'ї;
- 4) у виробництві знань та передачі їх новим поколінням – інститути освіти і науки;
- 5) у вирішенні духовних проблем – інститут релігії.

За сферами суспільного життя виділяють інститути:

- 1) економічні;
- 2) політичні;
- 3) шлюб і сім'я;
- 4) науки, освіти і культури;
- 5) релігійні інститути. У деяких суспільствах вони стають домінуючими інститутами (вплив ісламу на усі сторони суспільного життя в деяких країнах Близького Сходу).

Всі соціальні інститути можна поділити на:

- 1) основні (фундаментальні) – сім'я, виробництво, держава, освіта, релігія;
- 2) неосновні, (субінститути, приватні), які формуються в структурі основних і є їх складовою частиною, внутрішнім елементом, виконують окремі спеціалізовані функції.

В структурі інституту сім'ї є інститути батьківства і материнства. До неосновних соціальних інститутів соціологи відносять сталі зразки поведінки, соціальні практики або звичаї, які регулюють реалізацію певних соціальних потреб. Наприклад, дуелі, які були інституціональним методом з'ясування стосунків між дворянами в період з

XVI до XVIII ст. Виникнення цього інституту було обумовлено потребою в охороні честі дворянина.

Соціологи виділяють також:

- інститути-суб'єкти;
- інститути-механізми (ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють окремі ділянки чи сфери суспільних відносин (шлюб, власність, релігія тощо).

4. Інституціоналізація та розвиток соціальних інститутів

Інституціоналізацією називається процес виникнення, вдосконалення та розвитку соціального інституту. Цей процес проявляється в організаційному і нормативному впорядкуванні соціальних дій і взаємодій суб'єктів певної ділянки чи сфери суспільного життя, спрямованих на реалізацію життєвих потреб людей.

Інституціоналізація:

- а) здійснюється протягом певного історичного часу;
- б) змінює спонтанну поведінку на поведінку врегульовану, очікувану, передбачувану, стандартну.

Стадії процесу інституціоналізації:

- 1) виникнення нових потреб, реалізація яких потребує їх раціонального усвідомлення та відповідного впорядкування суспільних дій і взаємодій;
- 2) формування соціальних норм і правил, а також санкцій для забезпечення впорядкованості дій і взаємодій індивідів, спрямованих на реалізацію нової потреби;
- 3) створення системи статусів і ролей, здійснення яких утворює нову сферу соціальних взаємодій задля реалізації нової суспільної потреби;
- 4) формування нового комплексу соціальних організацій, що реалізують потребу даного соціального інституту;
- 5) набуття нормативно врегульованої сталості і функціональності сукупності соціальних дій і взаємодій суб'єктів даної ділянки чи сфери суспільного життя означає їх інституціоналізацію тобто набуття ними статусу суспільних відносин, нормативної впорядкованості і системності, виникнення нового соціального інституту.

Становлення нового соціального інституту не означає жорсткої послідовності цих стадій. В цій послідовності важливі висхідна стадія усвідомлення потреби і виникнення дій і взаємодій щодо її реалізації та кінцева стадія інституціоналізація цих дій і взаємодій.

Кожний соціальний інститут виникає у відповідних історичних умовах, виражає об'єктивні потреби та проходить через певні стадії становлення і розвитку.

Існує органічний взаємозв'язок розвитку суспільства і соціальних інститутів, який проявляється в тому, що:

1) піднесення суспільства здійснюється через розвиток соціальних інститутів;

2) чим більш раціонально впорядкована система взаємодій соціальних інститутів, тим більші можливості розвитку має суспільство;

3) різноманіття соціальних інститутів та міра їх функціональності є показником розвитку суспільства;

4) розвиток суспільства залежить від рівня спроможності системи соціальних інститутів забезпечувати все більш повне і зростаюче різноманіття суспільних потреб;

5) функціонування і розвиток соціальних інститутів здійснюється у відповідних соціокультурних формах, які впливають на їх змістовну спрямованість та еволюцію;

6) розвиток суспільства та його складових соціальних інститутів обумовлений передусім рівнем суспільної свідомості і духовної культури, освіти і науки, інтелектуальних та інформаційних технологій.

Соціальні інститути знаходяться в постійному русі, розвиваються або занепадають, втрачають ефективність. Їх розвиток проявляється в двох основних варіантах:

1) виникнення нових (НАБУ, САП, Антикорупційний суд в Україні);

2) вдосконалення існуючих (Конституційний Суд, виборча система, децентралізація влади в Україні).

Основна спрямованість еволюції соціальних інститутів: від інститутів традиційного суспільства до раціональних інститутів індустр-

ріального суспільства, а від них до сучасних інститутів постіндустріального, інформаційного суспільства. Ця спрямованість під впливом різних соціокультурних форм відображає сталу тенденцію, об'єктивну логіку історичного розвитку суспільства.

Висновок. Соціальні інститути – це раціонально впорядковані сфери суспільних відносин, якісно визначена сукупність соціальних організацій і соціальних норм, які забезпечують реалізацію суспільних потреб.

Питання для самоперевірки:

1. *Яке місце займають соціальні інститути в системі суспільства?*
2. *В чому полягає функціональне призначення соціального інституту?*
3. *Назвіть види соціальних інститутів.*
4. *Охарактеризуйте особливості взаємодії соціальних інститутів.*
5. *Визначте ознаки соціального інституту.*
6. *Дайте визначення процесу інституціоналізації.*
7. *Охарактеризуйте стадії процесу інституціоналізації*

Тема 7. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

1. Поняття і ознаки соціальної організації.
2. Структура соціальної організації.
3. Види соціальних організацій.
4. Управління організаціями. Бюрократія.

Мета лекції: вивчення соціальної природи організацій, їх місця і ролі в системі суспільства, ознак і структури, видів та основ управління ними.

1. Поняття і ознаки соціальної організації

В історичному розвитку суспільства, житті кожної людини соціальні організації виконують надзвичайну важливу роль, яка з часом все більше посилюється. З виникненням індустріального суспільства

соціальні організації супроводжують людей протягом усього їх життя. Функціонування і розвиток індустріального і постіндустріального суспільства характеризується зростанням ролі соціальних організацій. Багатоманітні організації регулюють усі сфери сучасного суспільства. Пологовий будинок, сім'я, школа, вуз, магазин, трудовий чи військовий колектив, політична партія, церква – все це приклади багатоманітних соціальних організацій. Зростання їх ролі об'єктивно обумовлено потребами подальшого розвитку високо динамічного індустріального та постіндустріального суспільства. Без раціонально організованих взаємодій людей сучасне суспільство не може існувати. Соціальні організації – це висхідна форма раціонального впорядкування суспільних відносин, яка за своїм сутнісним призначенням покликана забезпечити найбільш ефективну діяльність людей в усіх сферах суспільства.

Ознаки сучасної організації:

1) це штучне об'єднання людей, яке виступає елементом соціального інституту, займає в ньому певне місце і виконує відповідну роль;

2) цільова, ієрархічна, структурована, керована і вмотивована спільність людей;

3) люди в організації розподіляються за статусно-рольовими позиціями;

4) інтереси людей задовольняються їх місцем в статусно-рольовій структурі організації;

5) статусно-рольова структура організації формується на основі раціонального поділу та спеціалізації праці;

6) мають систему управління, відповідний набір засобів соціального регулювання і контролю (заохочення і покарання);

7) їх важливою властивістю є синергія, що являє собою організаційний (кооперативний) ефект, виражений в суттєвому зростанні корисної енергії та продуктивності колективних зусиль членів організації.

Джерело цього ефекту:

- одночасність, цілеспрямованість і вмотивованість дій і взаємодій;
- поділ, спеціалізація, кооперація й комбінування праці та управління;

- синхронізація дій і взаємодій, процесів в часі і просторі, на усіх функціональних стадіях діяльності організації.

Основним фактором об'єднання людей в організацію є їх взаємозалежність в розподілі і спеціалізації праці, обміні продуктами діяльності, безпеці та забезпечені життєвими ресурсами.

Соціальна організація – це ієрархічне, структуроване, кероване і вмотивоване об'єднання людей, які реалізують спільну мету і діють на основі раціонально і нормативно встановлених правил та процедур.

Ієрархія в соціальній організації проявляється як різнорівневий розподіл структурних елементів, статусно-рольових позицій, повноважень відповідно їх ролі і функціонального призначення.

2. Структура соціальної організації

Організація складається з наступних елементів:

- 1) соціальна структура;
- 2) мета;
- 3) учасники;
- 4) технології;
- 5) зовнішнє оточення.

1. Соціальна структура – центральний елемент організації, який включає в себе:

1) сукупність взаємозалежних структурних елементів (підрозділів), статусно-рольових позицій, норм і цінностей;

2) впорядковану взаємодію структурних елементів та учасників організації, спрямовану на реалізацію спільної мети.

Соціальна структура організації виступає її системоутворюючим елементом і характеризується рівнем формалізації:

а) формальна соціальна структура, в якій елементи, статусно-рольові позиції і відносини чітко спеціалізовані та формально визначені в офіційних документах (правилах, положеннях, інструкціях: директор, його заступники, начальники відділів, виконавці).

б) неформальна структура складається із сукупності позицій і відносин, що формуються на основі особистісних рис та довірі. Не-

формальна структура здатна суттєво впливати як позитивно, так і негативно на формальну структуру організації, її сукупну діяльність.

2. Мета – це те, для чого існує організація, бажаний результат, підсумок її діяльності, який необхідно досягнути, отримати конкретний продукт чи забезпечити оптимальний режим функціонування.

3. Учасники організації – це сукупність індивідів, кожен з яких повинен володіти певним обсягом необхідних знань і умінь, що надають йому можливість займати відповідну статусно-рольову позицію в організації. Сукупність усіх членів організації є її персонал. Учасники організації відповідно своїх кваліфікаційних характеристик заповнюють усі статусно-рольові позиції її соціальної структури. В цьому процесі визначальною є проблема вибору і розстановки кадрів.

4. Технологія – це сукупність основних елементів і характеристик процесу праці, порядок дій і взаємодій учасників організації, спрямованих на реалізацію спільної мети.

5. Зовнішнє середовище – це фізичні, технологічні, економічні, соціальні, політичні та культурно-історичні умови діяльності організації, до яких вона має бути адаптованою та раціонально діяти.

Основні фактори впливу зовнішнього середовища на організацію:

- 1) природні ресурси, географічні та кліматичні умови;
- 2) держава, політична система, геополітичні чинники;
- 3) ринкова економіка та сучасні технології (конкуренти, ринок праці та ін.);
- 4) соціальне, науково-технічне, інформаційне і культурне середовище та ін.

Ці зовнішні фактори впливають на усі сфери діяльності організації.

Взаємозв'язок і відмінності соціальних інститутів і соціальних організацій:

- 1) вони тісно пов'язані між собою;
- 2) соціальні організації є складовими соціальних інститутів і реалізують їх певні функції;
- 3) соціальні організації є штучно створеними, структурно оформленими соціальними спільнотами, тоді як соціальні інститути є не

спільнотами, а певними, об'єктивно обумовленими сферами суспільного життя. Для реалізації мети одного соціального інституту історично формується відповідна сукупність, набір різновидів соціальних організацій;

4) виникнення соціальних інститутів обумовлено об'єктивними суспільними потребами, тоді як формування соціальних організацій здійснюється під впливом соціальних інтересів індивідів, котрі виступають суб'єктивною формою усвідомлених суспільних потреб.

3. Види соціальних організацій

Їх поділяють:

1) по складності – складні і прості. Соціальна структура складних соціальних організацій має організаційні підрозділи (заводи, фабрики, філії, цехи, інститути, факультети тощо), а простих складається із статусно-рольових позицій, які займають працівники, котрі безпосередньо взаємодіють;

2) за сферами суспільного життя – економічні, політичні, соціальні, культурні, національні, міжнародні;

3) за ступенем раціональності досягнення мети – традиційні і раціональні;

4) по відношенню до держави – державні та недержавні (громадські);

5) за спеціалізацією завдань – виробничі, науково-дослідні, торгові, посередницькі, соціальні служби у сфері соціальної роботи та ін.;

6) за формалізації ролей і процедур – формальні і неформальні.

Формальні організації поділяються на:

а) добровільні – релігійні, політичні, благодійні, клуби за інтересами, які створюються для досягнення мети, котру люди вважають морально гідною, суспільно корисною і необхідною;

б) примусові (тоталітарні) організації (в'язниці, психіатричні лікарні), участь у яких є вимушеною, створюються з метою захисту суспільних інтересів, подолання девіантної поведінки;

в) утилітарні організації створюються для отримання матеріальної винагороди, зарплати, доходу.

Неформальні організації – це об'єднання людей, взаємодіючих на основі неформальної структури, відносин, що склалися на основі особистісних установок людей.

Їх риси:

- а) відсутність чіткої ієрархії та формальної структури;
- б) неформалізовані відносини (немає інструкцій, функції гнучкі);
- в) комунікації складаються на основі загальнолюдських чи групових норм;
- г) виникають стихійно;
- д) діяльність носить дружній, особистий, довірчий характер (товариство анонімних алкоголіків).

Особливим видом неформальних організацій є злочинні співтовариства.

4. Управління організаціями. Бюрократія

Кожна організація має систему управління, характеристики та принципи якої вперше визначив французький економіст, підприємець, інженер Генрі Файоль, один із засновників наукової теорії управління. До цих характеристик він відніс:

- 1) прогноз та планування загального напрямку дії;
- 2) організація людських і матеріальних ресурсів;
- 3) видача розпоряджень для забезпечення дій працівників в оптимальному режимі;
- 4) координація та контроль дій працівників для досягнення загальних цілей відповідно встановлених правил та норм.

До принципів управління за Г. Файолем належать:

- поділ праці;
- влада і відповідальність;
- дисципліна;
- єдиноначальність;
- єдність дій;

- підпорядкованість інтересів;
- винагорода;
- централізація
- ієрархія;
- порядок;
- справедливість;
- стабільність персоналу;
- ініціатива;
- корпоративний дух.

У формуванні теорії організації, визначенні її ролі в житті суспільства значний внесок зробив М. Вебер, який стверджував, що організації – це способи постійної координації людської діяльності в часі і просторі. За Вебером, всі великі організації за своєю природою бюрократизовані.

Слово «бюрократія» було введено месьє де Гурне в 1745 р. який додав до фр. *bureau* – бюро, канцелярія, слово, що походить від гр. *κράτος* – влада, панування. Таким чином, бюрократія – це правління чиновників. Спочатку термін бюрократія вживався по відношенню до урядовців, а пізніше і до великих організацій в цілому.

В сучасному розумінні бюрократія виникла в Європі на початку XIX ст. в результаті індустріальної революції й стала означати, що статусні позиції керівників і чиновників, які потребують спеціальних знань і компетенцій, стають визначальними в системі управління.

Термін «бюрократія» вживається як негативному сенсі (канцелярщина), так в позитивному (точність, ефективність ведення справ). Об'єктивна оцінка бюрократії знаходиться посередині між цими двома крайнощами.

М. Вебер вважав, що бюрократія – явище неминуче, вона виникла як раціональний і ефективний спосіб впоратися з адміністративними вимогами все більше складних і зростаючих організаційних систем.

Під бюрократією розуміється організація, що складається з офіційних осіб, посади яких утворюють ієрархію і які різняться форма-

льними правами і обов'язками, котрі визначають їх дії і відповідальність. Бюрократія є найбільш ефективною системою управління, яка заснована на жорсткій раціоналізації.

Характерні риси бюрократії за М. Вебером:

- 1) поділ праці;
- 2) порядок підпорядкованості (ієрархія посадових осіб);
- 3) публічний офіс – це основа бюрократії, де зібрана документація, письмові звіти, що реєструють інформацію про діяльність організації;
- 4) офіційна система підготовки та перепідготовки посадових осіб організації;
- 5) штатні співробітники;
- 6) правила, що регулюють режим роботи;
- 7) лояльність кожного працівника по відношенню до організації, прагнення виконувати встановлені нею правила і регламенти.

Позитивне в бюрократії (за М. Вебером):

- 1) висока господарсько-економічна ефективність;
- 2) регламентація, точність, оперативність;
- 3) єдиноначальність, субординація;
- 4) зведення до мінімуму конфліктних ситуацій.

Негативне у бюрократії:

- 1) відсутність гнучкості та ситуативного підходу в управлінні (стандартизація, знеособленість діяльності, що веде до дегуманізації процесів, що особливо небезпечно для сфери соціальної роботи). Р. Мертон ввів поняття «бюрократичний ритуалізм» – це формальне виконання правил, яке ставить під загрозу мету організації;
- 2) ігнорування специфіки конфліктних ситуацій;
- 3) абсолютизація формальних методів роботи;
- 4) невміння адаптувати засоби до мети;
- 5) відсутність стимулювання розвитку творчого потенціалу працівників, гальмуючий вплив бюрократії на інновації.

На початку ХХ ст. німецько-італійський соціолог Роберт Міхельс вказав на зв'язок між бюрократією і олігархією, правлінням небагатьох над багатьма. За Р. Міхельсом бюрократична піраміда по-

роджує владу небагатьох над багатьма. Політична конкуренція, гласність, обмеження термінів перебування при владі – це заходи, спрямовані проти формування влади олігархії.

Висновок: Соціальна організація – це ієрархічне, структуроване, кероване і вмотивоване об'єднання людей, які реалізують спільну мету і діють на основі раціональних, нормативно встановлених правил і процедур, займають відповідне місце і виконують певну роль в системі соціального інституту.

Питання для самоперевірки:

- 1. Визначте поняття «соціальна організація».*
- 2. Назвіть ознаки соціальної організації.*
- 3. Які структурні елементи складають соціальну організацію?*
- 4. Які є види соціальних організацій?*
- 5. В чому полягають особливості соціальних організацій у сфері соціальної роботи?*
- 6. Що розуміється під поняттям «бюрократія» і чому це явище є особливо небезпечним у сфері соціальної роботи?*

Тема 8. СОЦІАЛЬНІ ДІЇ, ВЗАЄМОДІЇ ТА ВІДНОСИНИ

1. Поняття, ознаки, структура та види соціальних дій.
2. Соціальна взаємодія: поняття, види, принципи регуляції.
3. Теорії соціальної взаємодії.
4. Суспільні відносини: поняття, види та особливості.

Мета лекції: вивчення соціальної природи соціальних дій, взаємодій і відносин, їх взаємозв'язок та місце і роль у функціонуванні і розвитку суспільства.

1. Поняття, ознаки, структура та види соціальних дій

Соціальна дія є висхідним елементом соціальної реальності. Значний вклад в пізнання природи соціальної дії зробив М. Вебер. Його теорія соціальної дії базується на принципі, що дія індивіда стає

соціальною за умови, що вона має певний суб'єктивний сенс, орієнтована на дії інших індивідів і взаємодіє з ними.

Ознаки соціальної дії:

1) дія усвідомлена, має мотив і мету, суб'єктивний сенс, пов'язана з особистісним розумінням різних варіантів поведінки;

2) орієнтована прямо або опосередковано на очікувану реакцію, поведінку інших людей, на взаємодію з ними.

Не всяка дія людини є соціальною. Дії з несоціальними, матеріальними об'єктами не є соціальними, однак можуть трансформуватись в соціальні, якщо за певних умов набувають вплив на свідомість і поведінку інших людей.

М. Вебер сформулював наступні типи дій:

1) ціле-раціональні;

2) ціннісне-раціональні ;

3) традиційні;

4) афективні.

Він визначає ці типи дій як ідеальні. Реальна дія є сумішшю двох або більше типів.

Структурні компоненти соціальної дії:

1) суб'єкт, актор (індивідуальний чи колективний);

2) об'єкт – інша людина, предмет або сукупність людей чи предметів, процесів на які спрямована дія;

3) потреби як компонент мотивації, які породжуються біосоціальною природою людини, її взаємодією з навколишнім середовищем. Стан суб'єкта, обумовлений потребами в засобах існування, виступає джерелом його активності.

Розрізняють фізіологічні потреби (в їжі, житлі, одязі та ін.), а також соціальні потреби (визнання, поваги, самовираження особистості та ін.);

4) інтерес – компонент мотивації, який виражає суб'єктивну форму усвідомленої потреби. Інтерес суб'єкта в тій чи іншій мірі виражає його об'єктивну потребу, однак може і не виражати її, коли людина діє всупереч своїй потребі, неправильно її усвідомивши;

5) мотив – усвідомлене спонукання до дії, обумовлене сформованим інтересом, який виникає в процесі усвідомлення потреб;

6) ціннісні орієнтації – це компонент мотивації, за допомогою якого суб'єкт усвідомлює свої потреби, розрізняє цінність соціальних явищ, розподіляє їх за ступенем ієрархії, значення для себе, що впливає, а часто і визначає вибір його дії. Ціннісні орієнтації індивіда є певним відображенням цінностей спільноти до якої він належить та суспільства;

7) мета дії – бажаний стан об'єкта в майбутньому;

8) метод – сукупність принципів, методика, технології і засоби, порядок їх застосування для досягнення мети;

9) засоби дії – елемент методу, конкретні прийоми, інструменти, ресурси, що застосовуються в процесі соціальної дії;

10) умови дії – єдність внутрішнього стану суб'єкта дії та зовнішнього соціального та природного середовища;

11) результати дії – наслідок дії.

Структура соціальної дії може бути представлена схемою: потреба індивіда – формування інтересу і мотивації (сфера свідомості індивіда) – соціальна дія – результат дії.

Види соціальних дій:

- за мірою відтворення й розвитку суспільних відносин (репродуктивні, креативні, деструктивні);
- залежно від сфер суспільства (політичні, економічні, соціальні, соціокультурні, правові, екологічні та ін.);
- за типом суб'єктів, що діють (індивідуальні, колективні, масові);
- за соціальним способом дії (консервативні, ліберальні, реформаторські, радикальні, революційні, контрреволюційні);
- за ступенем раціональності (афективні, традиційні, раціональні, ірраціональні);
- за ступенем мотивації (вмотивовані та невмотивовані, спонтанні, стихійні).

2. Соціальна взаємодія: поняття, види, принципи регуляції

Суспільне життя – це безліч багатоманітних соціальних зв'язків між людьми.

Види соціальних зв'язків:

- 1) контакт (носить поверховий, швидкоплинний характер);
- 2) взаємодії – регулярні соціальні дії партнерів, спрямовані один на одного, що мають мету і певну (очікувану) відповідну реакцію з боку партнера, яка породжує нову реакцію діючого суб'єкта. Відновлюваність зв'язків відрізняє соціальну взаємодію від соціального контакту;
- 3) відносини – систематичні, нормативно врегульовані, інституціонізовані соціальні взаємодії, які утворюють якісно визначену ділянку, соціальний інститут, підсистему суспільства, соціальний інститут, сферу суспільства, в яких реалізуються суспільні потреби.

Г. Гегель виділяв типи взаємодій:

- 1) механізм – незмінна природа кожного з взаємодіючих об'єктів;
- 2) хімізм (хімічна) – якісна зміна взаємодіючих об'єктів;
- 3) організм (органічна) – взаємодія виступає необхідною умовою існування взаємодіючих об'єктів (біологічні і соціальні системи).

Соціальна взаємодія в соціології позначається терміном «інтерація» і виступає основою соціального явища.

Соціальна взаємодія – це форма соціальних зв'язків, взаємообумовлених соціальних дій, що реалізуються в обміні продуктами діяльності, інформацією, досвідом, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей і соціальних спільнот. Об'єктивною основою соціальної взаємодії є те, що життєві потреби індивідів не можуть бути реалізовані без взаємодій з іншими індивідами. Це біологічно успадкований спосіб життєдіяльності індивідів. Становлення суспільства лише надало цьому способу соціокультурну форму реалізації біологічних потреб та сформувало систему соціальних потреб, які знаходяться в постійній динаміці, збагачуються по мірі історичного розвитку.

За формами прояву соціальні взаємодії є складнішими, ніж соціальні дії та соціальні контакти. До складу соціальних взаємодій вхо-

дять соціальні дії, статуси і ролі, норми, символи тощо. Соціальні взаємодії є основою і змістом суспільних відносин. Останні виступають як стійкі, нормативно врегульовані, інституціоналізовані соціальні взаємодії, метою реалізації яких є найбільш важливі потреби людей.

Умови виникнення соціальної взаємодії є наявність:

- 1) двох або більше індивідів, які потребують узгодженої дії, обумовленої їх взаємозалежними інтересами;
- 2) значимих дій, що обумовлюють реакцію і дії інших суб'єктів;
- 3) засобів передачі інформації про значимі дії суб'єктів;
- 4) спільної основи комунікації між соціальними суб'єктами (спільні мова, норми, принципи, символи).

Види соціальних взаємодій:

1. За формами прояву соціальні взаємодії поділяються на три види:

- 1) фізичний вплив (передача речі, поцілунок);
- 2) вербальні (словесні);
- 3) невербальні (жести, міміка, рух).

2. За рівнем прояву:

- 1) на мікрорівні (міжособистісне спілкування);
- 2) на макрорівні (взаємодія підсистеми суспільства, соціальних організацій, соціальних інститутів, великих соціальних груп).

3. За сферами суспільного життя виділяють економічні, політичні, духовні, релігійні, сімейні та інші;

4. За зв'язком суб'єктів:

- 1) прямі (викладач і студент);
- 2) опосередковані – відбуваються за допомогою штучно створеного каналу комунікації, наприклад, друкованого тексту, телебачення, радіо, соціальні мережі інтернету (президент і громадяни, міністр вищої освіти та студенти);

5. За способами досягнення мети розрізняють:

- 1) кооперацію (співробітництво індивідів і груп у вирішенні завдань щодо реалізації мети);
- 2) конкуренцію (боротьба за досягнення мети);
- 3) конфлікт (зіткнення взаємодіючих суб'єктів).

6. За рівнем формалізації:

1) формальні;

2) неформальні.

Основні принципи регуляції соціальних взаємодій:

1. Принцип особистісної доцільності та ефективності (суб'єкти прагнуть максимізувати винагороду і мінімізувати витрати).

2. Принцип взаємної ефективності (взаємодія повинна бути взаємно продуктивною для суб'єктів).

3. Принцип єдиного критерію (взаємне визнання правил взаємодії, критеріїв обміну).

4. Принцип соціальної диференціації (несиметричність обміну між суб'єктами в умовах, коли вони мають різні здібності, можливості, ресурси).

5. Принцип рівноваги (підсумовує усі розглянуті принципи та є ознакою відрегульованої системи взаємодій у відповідності з цінностями та нормами, прийнятими в даному соціумі).

Даний перелік принципів не є вичерпним. Соціологи формулюють більш розлогий перелік принципів регуляції соціальних взаємодій. Наведені принципи є засадничим, організуючим началом суспільного життя. Кожне суспільство має свою специфіку їх прояву, яка відображає його культуру, історію, цивілізаційні цінності, рівень соціально-економічного розвитку.

3. Теорії соціальної взаємодії

Соціальна взаємодія є центральним поняттям для багатьох соціологічних теорій, в яких це поняття розглядається на двох основних рівнях дослідження – мікрорівні та макрорівні.

- На мікрорівні вивчаються процеси взаємодії між індивідами, що знаходяться в прямому і безпосередньому контакті (в малих групах).
- На макрорівні вивчаються процеси взаємодії соціальних груп, соціальних інститутів і організацій.

Висхідним, базовим положенням теорії обміну Дж. Хоманса є твердження, що в соціальній поведінці людини закладено раціональне начало, яке спонукає його дії до отримання різноманітних вигід –

товарів, грошей, послуг, престижу, поваги, схвалення, успіху, дружби, любові і т. ін. Суть цих дій і взаємодій полягає в прагненні людей до одержання вигід і винагород, а також в їх обміні.

Основні теоретичні концепції мікрорівня

Теорія	Автор	Зміст основної ідеї теорії
1. Теорія обміну	Дж. Хоманс	Люди взаємодіють на основі свого досвіду, визначаючи співвідношення винагород і затрат (обмін матеріальними и нематеріальними цінностями)
2. Символічний інтеракціонізм	Джордж Герберт Мід, Герберт Блумер	Взаємодії людей та їх відношення до предметів навколишнього світу обумовлена тими значеннями, які вони їм надають. Взаємодія – це діалог, в якому люди надають певні значення об'єктам навколишньому світу, намагаються зрозуміти дії інших людей.
3. Управління враженнями (соціодраматичний підхід)	Ервин Гофман	Соціальна взаємодія – спектакль, де люди виконують певні ролі, створюють відповідний образ, підтримують необхідне враження в конкретних ситуаціях відповідно до своєї мети.

Основні принципи теорії обміну Дж. Хоманса:

- 1) чим більша винагорода за певний тип поведінки, тим частіше ця поведінка буде повторюватися;
- 2) якщо винагорода залежить від певних умов, то людина намагається їх відтворити;
- 3) якщо винагорода велика, то людина буде готова докласти більше зусиль щоб її отримати;
- 4) якщо людина задовольнила свої потреби, то її прагнення до отримання винагороди буде зменшуватися.

Теорія символічного інтеракціонізму.

Поняття символічного інтеракціонізму було введено в 1937 р. амер. соціологом Р. Блумером, який визначив основні принципи цього підходу:

- 1) люди здійснюють свої вчинки стосовно тих чи інших об'єктів на основі тих значень, які вони надають цим об'єктам;
- 2) ці значення виникають в соціальній взаємодії;
- 3) всяка соціальна дія виникає з пристосування один до одного взаємодіючих суб'єктів.

Символічний інтеракціонізм – це теоретико-методологічний напрям, який аналізує соціальні взаємодії переважно в їх символічному змісті.

Прихильники цього підходу стверджують, що:

- 1) взаємодії стають можливими за умови, що люди надають однакове значення символам, які виникають в процесі цих взаємодій;
- 2) мова є основним символічним посередником соціальної взаємодії;
- 3) взаємодія розглядається як комунікація, діалог між людьми, в процесі якого вони спостерігають, осмислюють та реагують на наміри один одного.

Теорія управління враженнями Ервіна Гоффмана (1922-1982), американського соціолога, автора «драматургічної теорії», її основні положення:

- 1) у процесі соціальної взаємодії люди намагаються грати певні соціальні ролі один перед другим, аналогічні театральним, справляючи необхідне враження про себе, яке спрямоване на інших людей;
- 2) проектують певні власні іміджі, які найкращим чином служать їх власній меті;
- 3) часто свідомо створюють ситуації, в яких вони можуть справити необхідне враження на інших з певною метою.

4. Суспільні відносини: поняття, види та особливості

Соціальні взаємодії нерідко носять разовий характер, тобто проявляються як соціальні контакти, однак ті із них, які виражають важливі потреби людей, з часом переростають в суспільні відносини.

Суспільні відносини – це інституціоналізовані, тобто нормативно врегульовані, стійкі, систематичні взаємодії, які виступають основними формами реалізації індивідами своїх життєвих потреб в усіх сферах суспільства. Саме на основі цих соціальних взаємодій склада-

ється система суспільних відносин, соціальних інститутів. Соціальні взаємодії утворюють основу та зміст суспільних відносин. Залежно від їх змісту, спрямованості на реалізацію певних суспільних потреб формуються соціальні практики, організації, інститути та сфери суспільного життя.

Види суспільних відносин за сферою суспільного життя:

- економічні – економічна діяльність, економічні цінності і потреби, матеріальне споживання, економічна свідомість і економічна культура тощо;
- соціальні – реалізація життєвих потреб, соціальний захист і соціальне забезпечення, соціальна робота, соціальні цінності і потреби, соціальна свідомість, культура споживання матеріальних і духовних цінностей тощо;
- політичні – політична діяльність, політичні цінності і потреби, політична влада, політична свідомість і політична культура тощо;
- соціокультурні (духовні) – духовна діяльність, духовні цінності і потреби, буденна і теоретична свідомість, освіта і наука, ідеологія і суспільна психологія тощо.

Духовні відносини, їх цінності значною мірою визначають форму і зміст реалізації потреб індивідів, виступають важливою складовою нормативного регулювання усієї системи суспільних відносин. Духовна культура пронизує усю систему суспільних відносин, виступає їх органічною складовою та важливим регулятивним чинником. Не існує суспільних відносин та будь-якої діяльності без культурної, моральної складової. Вони різняться лише мірою, формою та змістом культурної складової. Поза культурою лежить сфера біології індивіда.

Суспільні відносини знаходяться в органічній взаємодії як в рамках сфери суспільства, соціального інституту, так і між сферами та інститутами. Ефективність суспільних відносин знаходиться у залежності від цих взаємодій. На різних стадіях історичного розвитку домінують певні цінності, які носять конкретно-історичний характер та мають суттєвий вплив на систему суспільства.

Особливості взаємодії суспільних відносин визначаються тим, що:

- 1) кожен вид суспільних відносин є відносно самостійний, розвивається і функціонує за своїми власними специфічними закономірностями, має свою структуру і системну цілісність;
- 2) усі види суспільних відносин і відповідні їм системи, сфери суспільного життя знаходяться у взаємодіях, від яких залежить система суспільства, тобто суспільство в цілому, його існування, розвиток або занепад.

Структурно-визначальним елементом системи суспільства, взаємодій суспільних відносин на якісно різних стадіях його історичного розвитку виступають:

- 1) економіка;
- 2) влада і політика;
- 3) культура (міфи, релігія, ідеологія, наукові знання і технології).

Особливістю регулювання суспільних відносин в різних сферах суспільного життя є те, що по мірі руху від економічних відносин до духовних зменшується міра їх імперативного впорядкування і, відповідно, збільшується обсяг застосування диспозитивного методу та свободи вибору. Найбільша міра імперативного впорядкування характерна для економічних відносин, меншим є регулювання соціальних відносин, ще меншим – сфера політики, а найбільша свобода діяльності суб'єктів притаманна духовній сфері, культурі, науці. Ця об'єктивна тенденція відображає специфіку діяльності і буття людей та соціальний порядок в даних сферах суспільства.

Висновки. Суспільні відносини – це інституціоналізовані, нормативно врегульовані соціальні дії і взаємодії, які знаходяться в органічній єдності, історично обумовленій, якісно і змістовно визначеній взаємодії, виступають відповідними формами реалізації життєвих потреб людей та існування суспільства.

Питання для самоконтролю:

1. *Визначте ознаки соціальної дії.*
2. *Назвіть структурні компоненти соціальної дії.*

3. *Які ви знаєте види соціальних взаємодій?*
4. *Які теорії соціальних взаємодій належать до мікросоціології?*
5. *В чому сутність теорії символічного інтеракціонізму?*
6. *Як співвідносяться поняття «соціальна взаємодія» і «суспільні відносини»?*
7. *Визначте особливості взаємодії суспільних відносин різних сфер суспільного життя.*

Тема 9. ОСОБИСТІТЬ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття та соціологічні теорії особистості.
2. Соціалізація особистості.
3. Девіантна поведінка і соціальний контроль.

Мета лекції: вивчення поняття і соціологічних теорій особистості, закономірностей і стадій її формування, сутності і чинників соціалізації індивідів і девіантної поведінки та ролі соціального контролю в життєдіяльності суспільства.

1. Поняття та соціологічні теорії особистості

Поняття «людина» використовується для характеристики іманентних всім людям властивостей та здібностей. Природа людини біосоціальна, тобто виражає органічну єдність біологічного і соціального. Проблема співвідношення, взаємозв'язку і взаємодії біологічного і соціального в людині є дискусійною в науці.

Індивід є представником людського роду, який стає особистістю шляхом соціалізації, вступаючи в соціальні комунікації зв'язки з іншими людьми.

Особистість – це соціальна складова людини, продукт соціалізації індивіда.

Індивідуальність характеризує унікальність і неповторність окремої людини.

Соціологія досліджує передусім соціальну складову людини, тобто ті якості, риси, які формуються під впливом суспільства. Існує група соціологічних теорій особистості.

Теорії особистості:

1) Поведінкова теорія американських біхевіористів Дж. Уотсона і Б. Скіннера представляє особистість як продукт навчання, а її поведінку – проявом реакцій на різні стимули.

2) Марксистська теорія особистості визначає її сутність як відображення сукупності усіх суспільних відносин і, передусім, економічних відносин власності. Тому зміну якостей особистості пов'язує із змінами суспільних відносин і, насамперед, відносин власності.

3) Рольова теорія особистості (Р. Лінтон, Р. Мертон, Т. Парсонс). Соціальна природа особистості визначається її статусно-рольовою позицією. Суть теорії полягає в тому, що кожна людина, що займає той чи інший статус, повинна виконувати ролі, які йому відповідають. Соціальні риси людини є похідними від соціальних статусів і ролей, які виконує індивід. Якщо людина не може або не хоче виконувати вимоги соціальної ролі, що відповідають її статусу, то вступає в силу соціальний контроль, котрий спонукає людину вести себе належним чином або її статус змінюється (знижується або підвищується).

4) Теорія "дзеркального Я" (Ч. Кулі, Дж. Мід). Особистість є продукт соціальної взаємодії і відображає уявлення людини про те, як її сприймає і оцінює безпосереднє навколишнє соціальне оточення. В ході соціальних взаємодій людина продукує своє дзеркальне Я, яке складається з уявлень про те:

- 1) як її сприймає навколишнє оточення, інші люди;
- 2) як вони її оцінюють;
- 3) як людина відповідає на їх реакцію.

В цій теорії особистість виступає як продукт соціальної взаємодії, в ході якої людина оцінює себе з точки зору навколишнього соціального оточення, інших учасників соціальної комунікації.

Висновок:

- 1) особистість є соціальним явищем;
- 2) індивід стає особистістю в процесі соціалізації.

2. Соціалізація особистості

Формування особистості – це процес, в якому взаємодіють багатоманітні і часто суперечливі соціальні фактори, до яких належать:

- 1) біологічна спадковість, яка виступає біопсихічною основою багатоманітності темпераментів, характерів, здібностей, що обумовлюють значною мірою неповторність, унікальність, індивідуальність особистості;

- 2) фізичне оточення (особливості природних умов, клімату, географічних та інших природних чинників;

- 3) соціалізація, яка є головним фактором формування особистості. Вона передбачає засвоєння індивідом знань, соціального досвіду, цінностей і норм, традицій, зразків поведінки суспільства і соціальних груп.

Соціалізація – це визначальний чинник існування людського суспільства. У тварин проявляється її найпростіша форма – навчання. Людські індивіди, що вирости серед тварин і не пройшли соціалізацію, називаються «феральні люди» (від лат. fera – дика тварина («мауглі»). Від змісту, характеру, ефективності соціалізації людини і суспільства залежить його майбутнє, а певною мірою усього світу.

Соціалізація забезпечує:

- 1) перетворення індивіда з біологічної істоти в біосоціальну, тобто формування особистості як визначальної складової людини;

- 2) формування соціальних якостей особистості, які потрібні для існування і розвитку суспільства;

- 3) підготовку індивідів до заняття соціальних статусів і виконання відповідних ролей у суспільстві;

- 4) соціальну спадковість, що забезпечує продовження суспільства, передачу його культури новим поколінням.

Стадії соціалізації:

- 1) рання (первинна) соціалізація – період від народження до вступу в школу;

2) навчання – школа і інші очні форми освіти;

3) соціальна зрілість – період трудової діяльності;

4) вторинна соціалізація (ресоціалізація) – перебудова соціально зрілої особистості, що пов'язана, як правило, з оволодінням новою професією, новим статусом, якісно іншими умовами життя, побуту (у т. ч. тотальні інститути – в'язниця, психіатричні лікарні);

5) завершення активного життєвого циклу (припинення постійної трудової діяльності, пенсійний вік).

Соціалізація особистості триває все життя. Цей процес здійснюють агенти соціалізації. Агенти соціалізації:

- сім'я, дитячий садок, школа, групи ровесників;
- вузи, армія, трудові колективи;
- ЗМІ, інтернет;
- соціальне середовище.

Основні засоби соціалізації:

1) мова;

2) цінності та норми поведінки. Цінності – це сформовані в процесі соціалізації ідеальні уявлення, принципи, установки, з якими особистість співвідносить свої вчинки. Норми – це правила мислення, поведінки, спілкування;

3) навички та вміння – це набуті в процесі соціалізації та соціальної практики стійкі зразки поведінки;

4) статуси і ролі;

5) заохочення і санкції (соціальний контроль).

Необхідно розрізняти:

- соціалізацію;
- ресоціалізацію (засвоєння нових знань, норм, цінностей, зразків поведінки, наприклад, у зв'язку зі зміною соціального статусу, умов життя тощо);
- десоціалізацію (процес втрати соціальних зв'язків).

В результаті соціалізації формується певний тип особистості, набір її соціальних якостей.

1. У відповідності до потреб розвитку суспільства виділяють наступні типи особистості:

1) базисний – відповідає потребам функціонування і розвитку суспільства;

2) реальний – домінує на даному етапі розвитку суспільства та тією чи іншою мірою відповідає чи не відповідає потребам функціонування і розвитку суспільства;

3) ідеальний – бажаний тип особистості.

2. В залежності від домінантних ціннісних орієнтацій виділяють переважно такі типи особистостей:

1) традиціоналісти – є носіями, передусім, таких історично сформованих суспільних цінностей, як обов'язок, порядок, дисципліна, мораль, релігія, нація, сім'я, а такі цінності, як свобода, індивідуалізм, підприємництво, прагнення до самореалізації, вдосконалення суспільства в них не є домінуючими. Традиціоналісти в більшості є консерваторами;

2) ідеалісти – в їх свідомості домінує критичне ставлення до існуючих форм суспільного життя, соціальних норм і цінностей, установка і віра в можливість людського розуму щодо вдосконалення світу, самореалізації особистості, підприємництво. Значною мірою вони є лібералами;

3) реалісти – їх характеризує раціональне поєднання рис традиціоналістів і ідеалістів, намагання об'єктивно оцінювати можливості свої і суспільства в існуючих соціально-історичних умовах. Їм притаманний здоровий скептицизм.

3. Девіантна поведінка і соціальний контроль

Девіантна поведінка – це усвідомлене відхилення поведінки суб'єкта від соціальних норм, що є результатом невдалої соціалізації та має наслідком певні санкції.

У широкому розумінні термін «девіантність» означає будь-яке відхилення від встановлених соціальних норм. Девіантна поведінка може бути схвалювана і не схвалювана:

- не схвалювана – терористи, зрадники, сепаратисти, злочинці, вандалі, бродяги тощо;

- схвалювана – національні герої, патріоти, видатні представники різних галузей суспільного життя (культури, спорту, науки, бізнесу, політики тощо);

Види не схвалюваної девіантної поведінки різняться залежно від ступеня порушення соціальних норм:

1) девіантна поведінка у вузькому значенні – відхилення поведінки від норм моралі та етикету;

2) делінквентна поведінка – порушення норм права, які тягнуть юридичну відповідальність не кримінального характеру;

3) кримінальна поведінка – порушення норм кримінального права (злочини).

Теорії девіантної поведінки:

1. Теорія навішування ярликів американського соціолога Говарда Беккера, яка базується на двох положеннях:

1) девіантною називають поведінку, на яку може бути навішено ярлик девіанта. Девіація міститься не стільки в самому діянні індивіда, скільки в реакції інших людей на його дію;

2) навішування ярликів продукує повторну девіацію.

Девіація – це своєрідне тавро, яке домінуючі суб'єкти навішують на менш захищених індивідів та соціальних груп.

Процес набуття девіантної ідентичності називають також стигматизацією. Стигма – це соціальна дискредитуюча ознака індивіда або навіть цілої групи. Бувають стигми індивідуального характеру (гомосексуальність) і соціальних груп (раса або плем'я).

2. Теорія вродженої схильності до кримінальної поведінки італійського юриста Чезаро Ламброзо.

3. Аномічна концепція девіації Р. Мертон, згідно з якою основною причиною девіації є невідповідність між інституційними культурними цілями і доступністю соціально схвалюваних, легітимних засобів їх досягнення. На цій підставі Р. Мертон виділив 5 типів позицій людей по відношенню до соціально і культурно заданих цілей і засобів їх досягнення:

1. Конформність – це тип поведінки, який не є девіантним. Індивід приймає схвалювані цілі та використовує легальні і моральні засоби їх досягнення.

2. Інновація – індивід прийняв культурні цілі, але не вважає існуючі соціальні засоби ефективними для їх досягнення і тому продукує нові, часто нелегальні засоби.

3. Ритуалізм – індивід безумовно дотримується існуючих соціальних норм і засобів, усвідомлюючи неможливість реалізації значимих інституціональних цілей. Дана девіація протилежна інновації.

4. Ретритизм (англ. – тікати, рятуватися) – це прагнення до відходу від дійсності, неприйняття свого соціального світу. Люди з такою орієнтацією, не сприймають ні існуючих інституціональних цілей, ні соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Це люди не від світу цього – мрійники, пасивні утопісти, відлюдники, наркомани.

5. Заколот (бунт, путч, повстання, терор) – це не тільки відмова від прийняття чинних інституціональних цілей і засобів їх досягнення, але і активне прагнення якісно їх змінити радикальним шляхом. Такий тип девіації часто проявляється в суспільствах, що перебувають у перехідному стані чи у глибокій соціальній кризі.

Соціальний контроль. Цей термін був введений французьким соціологом і кримінологом Габрієлем Тардом. Соціальний контроль – система організацій і механізмів, норм і цінностей, які забезпечують соціально-прийнятні зразки поведінки людей та виступає важливим фактором їх соціалізації.

Форми соціального контролю:

1) формальний (право, правоохоронні та контрольні органи тощо);

2) неформальний – громадський.

Соціальний контроль передбачає застосування санкцій. Види санкцій:

1) *позитивні*:

а) формальні;

б) неформальні;

2) *негативні*:

- a) формальні;
- b) неформальні.

Завданнями соціального контролю є:

- 1) культивувати соціально бажані, легальні форми поведінки;
- 2) здійснювати профілактику девіантної поведінки, виявляти причини девіацій та їх нейтралізацію;
- 3) застосовувати санкції для повернення девіанта до конформної поведінки.

Висновки. Особистість є соціальним утворенням, результатом процесу соціалізації індивідів, в якому беруть участь певною мірою уся система суспільства і, особливо, функціонально призначені для цієї мети соціальні інститути і організації. Невдала соціалізація породжує девіантну поведінку, що викликає відповідну реакцію та дію системи формального і неформального соціального контролю.

Питання для самоконтролю:

- 1. Як співвідносяться поняття «людина», «індивід» та «особистість»?
- 2. В чому полягає сутність теорії особистості Р. Лінтона?
- 3. Визначте зміст процесу соціалізації особистості.
- 4. Назвіть основні типи особистості.
- 5. Охарактеризуйте теорію девіантної поведінки Р. Мертона.
- 6. Які Ви знаєте види соціального контролю?

Тема 10. СІМ'Я В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

- 1. Сім'я як предмет соціології.
- 2. Шлюб в системі сімейних відносин.
- 3. Функції, риси, протиріччя і тенденції розвитку сім'ї в сучасних умовах.

Мета лекції: ознайомити студентів зі змістом, структурою, функціями, типологією сім'ї, як соціального інституту та соціальної гру-

пи, притаманними їй рисами, тенденціями, протиріччями, особливостями в сучасних умовах.

1. Сім'я як предмет соціології

Сім'я – це спільність людей, яка базується в системі відносин "шлюб – батьківство – споріднення". Вона являє собою складну та широку систему відносин між усіма родичами (найближчими, двоюрідними, троюрідними).

Вступ в шлюб призводить до формування єдиної спорідненої спільноти рідні чоловіка і жінки, для кожного з яких родичі зі свого боку є кровними, а з іншої сторони – родичі в законі.

Сім'я вивчається в соціології як соціальний інститут і мала соціальна група, первинний і основний осередок системи суспільства, в якому здійснюється відтворення людини на основі шлюбу, кровної спорідненості і усиновленні, поєднані людей спільним побутом, взаємною відповідальністю та взаємодопомогою.

Соціологія вивчає закономірності становлення, функціонування і розвитку сім'ї як малої групи та соціального інституту. Сім'я взаємодіє з усією сукупністю соціальних інститутів, виступає надзвичайно важливим чинником впливу на всю систему суспільства та зазнає зворотній його вплив.

В соціології сім'я досліджується:

- 1) на макрорівні – як соціальний інститут, що знаходиться у взаємозв'язку і взаємодії з усією системою соціальних інститутів;
- 2) на мікрорівні – як мала група, єдність безпосередньо взаємодіючих особистостей.
- 3) інтегральний підхід вбирає в себе макро- і мікропідхід.

Сім'я аналізується як інститут тоді, коли вивчається:

- відповідність функціонування сім'ї потребам суспільного розвитку;
- вплив суспільства на функціонування і розвиток сім'ї;
- взаємодія сім'ї та системи соціальних інститутів.

Вивчення сім'ї як малої соціальної групи передбачає аналіз внутрішньо-сімейних відносин, безпосередніх комунікацій в родині. При такому підході досліджуються:

- мотиви вступу в шлюб;
- структура сім'ї;
- динаміка і характер подружніх відносин і відносин між батьками і дітьми (любов і ненависть, солідарність, взаємна підтримка, протиріччя, тенденції та інше);
- причини протиріч, розлучень тощо.

При вивченні процесу формування передумов шлюбу і сім'ї соціологи досліджують:

- знайомство;
- дошлюбну поведінку;
- сватання (пропозиція шлюбу);
- заручини;
- весільний обряд.

Стадії життєвого циклу сім'ї:

- вступ у шлюб;
- народження першої дитини;
- народження останньої дитини;
- виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім'ї.

Структура сім'ї:

- чисельний склад;
- набір статусно-рольових позицій;
- кількість дітей;
- взаємовідносини подружжя, з дітьми і між дітьми та в цілому в родині (згуртованість, ієрархія, гнучкість рольової структури тощо).

Згуртованість (міра емоційної близькості) виражає психологічну дистанцію між членами сім'ї.

Ієрархія відносин в сім'ї – це влада, авторитетність, домінування, міра впливу у внутрішньо-сімейних стосунках.

Гнучкість рольової структури є здатність учасників сімейних відносин адаптуватися до змін у внутрішньо-родинній ситуації та зовнішньому середовищі.

Типи сім'ї:

- сучасна, нуклеарна, яку складають батьки та їх діти (характеризується незалежністю, динамічністю тощо);
- традиційна, розширена (складна), яку утворюють більше двох поколінь родичів, що проживають часто в одному будинку або поблизу;
- повна, яку складають чоловік і жінка;
- неповна, в якій є діти, однак немає одного із подружжя;
- реконструйована, в якій один із подружжя взяв новий шлюб;
- патріархальна, в якій чоловік виконує керівну роль;
- матріархальна, в якій керівна роль належить жінці;
- одностатева (подружжя однієї статі складають основу сім'ї і системи спорідненості). Визнання цього типу сім'ї носить дискусійний характер.

2. Шлюб в системі сімейних відносин

Структура сім'ї і шлюбу – це надзвичайно близькі, однак і дещо різні соціальні явища.

Сім'я – це впорядкована взаємодія осіб, які поєднані шлюбом, кровним спорідненням, усиновленням, почуттями взаємної любові і поваги, допомоги і підтримки, спільним проживанням і побутом.

Шлюб – це правові відносини між чоловіком і жінкою які вступили в шлюбний союз по відношенню один до одного і до дітей, які становлять основу сім'ї. Шлюб є юридичною угодою між чоловіком, жінкою і державою, в якій зазначена тільки дата її укладення. Держава бере на себе лише юридичне оформлення шлюбу та захист суб'єктивних прав учасників сімейних відносин у разі їх порушення.

Функціонування сімейних відносин регулюється соціальними нормами (культурними і правовими).

Культурні норми (мораль, традиції, звичаї) регулюють:

- знайомство;
- форми залицяння;
- дошлюбну поведінку;
- заручення;
- обмін обручками;

- весільну церемонію;
- дошлюбну цнотливість;
- медовий місяць;
- розподіл обов'язків;
- подружню вірність;
- взаємодопомогу і підтримку;
- після розлучну поведінку тощо.

Правові норми регулюють:

- юридичне оформлення шлюбу (реєстрація);
- майнові відносини;
- взаємні матеріальні зобов'язання подружжя та до дітей;
- вік вступу в шлюб;
- право на розлучення;
- умови визнання шлюбу фіктивним та ін.

Ці юридичні норми становлять основу правового інституту шлюбу.

Історичні типи шлюбних відносин:

1) моногамія – шлюб між одним чоловіком і однією жінкою;
 2) полігамія – шлюб між одним та декількома індивідами, що виражається у двох різновидах:

а) полігінія – чоловік перебуває одночасно в шлюбних відносинах з кількома жінками;

б) поліандрія – жінка перебуває одночасно в шлюбних стосунках більше ніж з одним чоловіком;

3) груповий шлюб – співжиття кількох чоловіків і кількох жінок, був поширений в первісному суспільстві (епоха дикунства);

4) залежно від нормативно встановленого партнера шлюб може бути:

а) ендогамний (гр. endo – всередині) – шлюб укладається в межах визначеної соціальної групи: племені, стану, касти, класу, нації;

б) экзогамний – шлюб укладається між представниками різних соціальних груп, тобто встановлюється заборона шлюбу в межах однієї групи (роду, племені);

5) ранній шлюб – укладається між учасниками, які не досягли встановленого мінімального віку;

б) за мотивацією вступу в шлюб: за коханням, за розрахунком, за рекомендацією посередників тощо;

7) гостьовий шлюб (дві-три зустрічі на тиждень за умов окремого проживання);

8) калімний шлюб – передбачає викуп за наречену;

9) нерівний шлюб (подружжя різняться за значимою ознакою: соціальному статусу, віку, доходу);

10) хижацький шлюб (викрадення нареченої чи нареченого).

11) гомосексуальний чи одностатевий шлюб. В середині 2010 року отримав офіційне визнання в деяких розвинутих країнах світу. В окремих країнах гей-союзи не легалізовані на загальнонаціональному рівні, але їх можна укласти в деяких регіонах країни (наприклад, в столиці Мексики і окремих штатах США).

3. Функції, риси, протиріччя і тенденції розвитку сім'ї в сучасних умовах

Функції сім'ї виражають її сукупну діяльність щодо забезпечення свого існування. Вони носять системний, історичний характер і найбільш повно відображають головні характеристики еволюції суспільства.

Сучасна сім'я втратила певною мірою функції, які були притаманні їй в минулому, а саме: виробничу, охоронну, освітню, які перебрали на себе інші соціальні інститути. Функції, які збереглися, є стійкими до історичних змін і називаються традиційними. За спрямованістю їх можна поділити на внутрішні і зовнішні досить умовно тому, що вони виражають системну цілісність і скеровані на забезпечення сприятливих умов функціонування і розвитку сім'ї.

Разом з цим необхідно розуміти функції сім'ї як соціального інституту, його вплив на інші соціальні інститути, систему суспільства,

який є надзвичайно великий. Саме в сім'ї здійснюється первинна соціалізація дітей і молоді, формування їх ціннісних установок, що має суттєве значення як для їх майбутнього життя, так і для суспільства. Це аргументовано довів З. Фрейд. Усі соціальні інститути знаходяться в органічному зв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

Сім'я є соціальною групою, в якій здійснюється репродуктивна функція біологічного і первинного соціально-культурного відтворення індивідів, відновлення їх сил і енергії, задоволення багатьох потреб, проблеми в реалізації яких здатні призводити до виникнення певних соціальних ризиків, складних життєвих обставин окремих учасників чи сім'ї в цілому. Рівень соціальної забезпеченості сім'ї, державні соціальні стандарти і гарантії, її соціальний захист є важливими показниками соціального розвитку суспільства.

В соціологічній літературі функції сім'ї представлені в різних узагальненнях та формах. На наш погляд в досить змістовній і стислій формі вони можуть бути представлені наступним чином:

- 1) репродуктивна (дітонародження);
- 2) господарсько-економічна;
- 3) регенеративна;
- 4) освітньо-виховна (соціалізація);
- 5) духовного спілкування;
- 6) сексуальна тощо.

Функції сім'ї утворюють динамічну систему, яка певним чином змістовно змінюється протягом життєвих циклів сім'ї.

Сім'я суттєво впливає на стабільність суспільства, оскільки носить найбільш стійкий характер та має соціально-біологічну природу. Однак в сім'ї проявляються протиріччя, під впливом яких вона нерідко розпадається.

Протиріччя сім'ї як малої соціальної групи (мікросоціологічний підхід):

- 1) сексуальна і психологічна несумісність подружжя;
- 2) протиріччя між професійною зайнятістю і домашніми, побутовими, сімейними обов'язками членів сім'ї;

3) різні, а часом несумісні інтереси, цінності і установки в сімейному житті;

4) суперечності між членами родини з приводу виховання дітей, власності, прийняття рішень.

Протиріччя сім'ї як соціального інституту (макросоціологічний підхід):

1) між економічною поведінкою сім'ї і цілями суспільного розвитку;

2) між сімейним і державним вихованням;

3) між громадськими і сімейними цінностями.

Риси сучасної сім'ї:

1) основу сім'ї складає романтична любов, взаємне кохання подружжя, а матеріальна вигода має другорядний характер;

2) рівноправність чоловіка і жінки, яка закріплена на законодавчому рівні;

3) матеріальна і моральна підтримка державою (підтримка дітей, пенсіонерів, безробітних);

4) гармонійне співвідношення шлюбного віку:

- 75% шлюбів мають вікову різницю 2-3 роки;

- шлюби з розривом у 10-15 років досить рідкісні.

Тенденції розвитку сучасної сім'ї:

1) демократизація внутрішньо-сімейних відносин:

а) поширення егалітарності в протилежність авторитарності;

б) забезпечення прав дитини в сім'ї;

2) збільшення кількості міжрасових, міжетнічних шлюбів;

3) формування сімейних відносин, спільне проживання без оформлення шлюбу;

4) суттєве зростання розлучень (абсолютне і відносне), кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;

5) посилення значення сексуальних потреб;

6) збільшення віку вступу до шлюбу;

7) зменшення народжуваності дітей;

8) зменшення кількості повторних шлюбів.

Висновок. Сім'я як один з найдавніших соціальних інститутів в сучасних умовах зазнає суттєвих змін, які носять глобальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя і шлюбу. Однак, це не означає руйнації інституту сім'ї. Відбувається її певна трансформація. Завдання соціології полягає в тому, щоб вчасно виявити риси, тенденції і перспективи розвитку сім'ї, накопичити соціологічну інформацію для розробки адекватної державної сімейної політики, спрямованої на її зміцнення в нових історичних умовах. Для вітчизняної соціології – це одне з ключових завдань.

Питання для самоконтролю:

- 1. В чому є відмінність вивчення сім'ї на макросоціологічному і мікросоціологічному рівні?*
- 2. Визначте структуру сім'ї.*
- 3. Назвіть групи соціальних норм, які регулюють сімейно-шлюбні відносини.*
- 4. Які Ви знаєте форми шлюбу?*
- 5. Визначте основні функції сім'ї та їх історичну динаміку.*
- 6. Поясніть причини протиріч сучасної сім'ї?*
- 7. Які тенденції проявляються в розвитку сучасної сім'ї?*

Тема 11. КОНФЛІКТИ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття конфлікту та його роль в життєдіяльності суспільства.
2. Структура, стадії та функції конфлікту.
3. Типологія конфліктів.
4. Управління соціальними конфліктами

Мета лекції: вивчення походження і сутності, структури, стадій і функцій соціальних конфліктів в системі суспільства, їх типології та управління ними.

1. Поняття конфлікту та його роль в життєдіяльності суспільства

Соціальні протиріччя і конфлікти є невід'ємною частиною суспільного життя. Вони обумовлені соціальною неоднорідністю суспільства, соціальною нерівністю та іншими чинниками.

Соціологія вивчає сутність і джерела, форму і зміст, управління і наслідки конфлікту як соціального явища в системі суспільства.

В XIX-XX ст. були розроблені теорії конфлікту, автори яких сформулювали три основних підходи до розуміння сутності та ролі цього явища в життєдіяльності суспільства.

Перший підхід визнає конфлікт як об'єктивну реальність в життєдіяльності будь-якого суспільства та його визначальну, стимулюючу роль у суспільному розвитку. До цього напрямку належать К. Маркс, Г. Спенсер, Л. Гумплович, Р. Дарендорф, Л. Козер та ін.

Прихильники другого підходу визначають конфлікт як аномальне, деструктивне явище в життєдіяльності суспільства. Даний підхід представлений в працях Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Р. Мертона та ін., які були авторами чи послідовниками теорій функціоналізму, структурного функціоналізму

Конфлікт – це особлива форма суспільних відносин, вища стадія розвитку протиріч, зіткнення між суб'єктами (особами або групами, державами), мотивація яких зумовлена несумісними цінностями, інтересами, поглядами. Загально-соціологічна теорія конфлікту виходить з того, що конфлікт – природне явище суспільного життя, яке часто виступає важливим чинником суспільного розвитку.

Р. Спенсер вважав конфлікт неминучим явищем в історії людського суспільства та стимулом соціального розвитку.

К. Маркс розглядав протиріччя між рівнем продуктивних сил і характером виробничих відносин як джерело соціального конфлікту, котре знаходить свій прояв в класовій боротьбі і вирішення в соціальній революції.

Ральф Дарендорф стверджує, джерела конфлікту є не економічні, а політичні відносини з приводу влади, що конфлікт може виникнути в будь-якій організації (підприємстві, лікарні, університеті та

ін.), де взагалі існують керуючі і підлеглі. Згідно з його теорією авторитет і конфлікт служать функціональними реквізитами, де перший необхідний для інтеграції системи, а другий – для соціальних змін.

Льюїс Козер вбачав джерелом конфлікту іманентний дефіцит ресурсів влади, матеріальних і духовних благ, престижу в будь якому суспільстві. Він розглядав конфлікт як соціальне, ідеологічне явище, що відображає прагнення і почуття індивідів і соціальних груп у боротьбі за об'єктивні цілі:

- 1) владу;
- 2) зміну статусу;
- 3) перерозподіл доходів;
- 4) переоцінку цінностей і т. ін.

Цінність конфліктів по Л. Козеру, полягає в тому, що вони відкривають шлях інноваціям, розвитку.

2. Структура, стадії та функції конфлікту

Структура конфлікту:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкт (відкритий або скритний);
- 3) причини і мотиви (відкриті чи приховані);
- 4) умови конфлікту (економічні, соціальні, політичні, духовні, внутрішні та зовнішні);
- 5) конфліктні дії – зіткнення суб'єктів конфлікту, які проявляються в:

- створенні перешкод для реалізації інтересів, мети однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх зобов'язань;
- привласнення чи нанесенні шкоди власності, цінностям, репутації тощо;
- фізичному насильству, погрозах, діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти, нації тощо.

б) завершення конфлікту:

- повне або часткове підкорення однієї зі сторін конфлікту;
- компроміс;

- припинення конфліктних дій (можливість переростання конфлікту в латентну форму, прихований стан);

7) наслідки конфлікту – конструктивні чи деструктивні.

Причини виникнення конфліктів:

- економічні;
- соціальні;
- політичні;
- соціокультурні;
- ідеологічні;
- національно-етнічні;
- соціально-демографічні;
- соціально-психологічні та ін.

Стадії конфлікту:

1) латентна – виникнення і загострення протиріччя, переростання його в конфлікт;

2) розвиток конфлікту, усвідомлення його необхідності чи незворотності та підготовка до конфліктних дій;

2) інцидент – подія, привід, що переводить конфлікт в стадію активних дій;

3) стадія активних дій;

4) завершення конфлікту та його наслідки (конструктивні чи деструктивні).

Основні види поведінки в предконфліктній ситуації:

1) співробітництво – спільна розробка рішень, які спрямовані на узгодженні інтересів;

2) конкуренція, суперництво;

3) ухилення, ігнорування можливості конфлікту;

4) пристосування – прагнення знизити гостроту протиріччя;

5) компроміс – запобігання можливого конфлікту шляхом взаємних поступок.

Функції конфлікту:

1) розрядка напруженості;

2) інформаційна;

3) соціально-змінна, (зміна соціальної реальності у конструктивній чи деструктивній спрямованості).

3. Типологія конфліктів

1. По суб'єкту виділяють конфлікти:

1) внутрішньо-особистісні;

2) міжособистісні;

3) між особистістю і групою;

4) міжгрупові (міжкласовий, міжнаціональний, між організаціями, партіями та іншими політичними інститутами, міждержавні та ін.).

2. За сферою суспільного життя поділяють:

- економічні;
- соціальні;
- політичні;
- соціокультурні;
- національні;
- релігійні.

3. За ступенем врегульованості конфліктів:

1) інституціоналізовані – наявність нормативно-правової бази для врегулювання;

2) неінституціоналізовані, врегульовані – відсутність механізмів врегулювання (наси́льство, терор, діяльність революційних рухів).

4. За наслідками конфлікту:

1) конструктивні (функціональні);

2) деструктивні (дисфункціональні).

5. За характером сфери діяльності: виробничі та побутові тощо.

6. За джерелом конфлікту:

- внутрішні та зовнішні;
- об'єктивні та суб'єктивні;
- матеріальні та ідеологічні;
- міжгрупові та внутрішньо-групові.

4. Управління соціальними конфліктами

Умови регулювання конфліктів:

- своєчасний і точний діагноз причин;
- зацікавленість учасників в їх врегулюванні;
- спільний та вмотивований пошук шляхів врегулювання конфліктів.

Засоби і методи регулювання конфліктів:

- прямий діалог;
- переговори через посередників;
- переговори за участі третіх сторін тощо.

Переговори можуть виконувати наступні функції:

- інформаційну;
- комунікативну (створення нових зв'язків та відносин);
- регулятивну;
- координуючу;
- пропагандистську (намагання учасників представити себе у вигідному світлі перед громадськістю).

Іноколи переговори використовують для зволікання з прийняттям рішення, виявлення аргументів та слабких місць в позиції суперника.

Переговори є складним процесом, який може бути представлений в наступних етапах:

- 1) підготовка;
- 2) проведення переговорів;
- 3) досягнення угоди та її належне оформлення, гарантії;
- 4) виконання угоди.

Задля забезпечення успішності переговорів сторони повинні:

- 1) обговорювати передусім змістовні питання;
- 2) уникати соціально-психологічної напруженості;
- 3) проявляти взаємну повагу;
- 4) відкрити приховані складові конфліктної ситуації для обговорення;
- 5) об'єктивно і доказово аргументувати позиції;

- б) створити умови рівноправного обміну думками;
- 7) проявляти схильність до компромісу.

Висновок. Конфлікти виступають природним явищем існування і розвитку суспільства, вони можуть бути як конструктивними, так і деструктивними для соціуму. Важливо шляхом наукових досліджень і практичних дій виявляти джерела, причини і сутність соціальних конфліктів, їх вплив на суспільство і через систему управління ними надати їм конструктивний характер, створюючи умови подальшого суспільного розвитку.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає сутність соціального конфлікту?
2. Які існують підходи до розуміння і ролі конфлікту в суспільстві?
3. В чому сутність теорії конфлікту К. Маркса?
4. Визначте структуру конфлікту.
5. Назвіть функції соціального конфлікту.
6. Які існують типи соціальних конфліктів?
7. Визначте умови і шляхи врегулювання соціальних конфліктів.

Тема 12. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

1. Поняття, причини і типи соціальних змін.
2. Лінійний тип соціальних змін.
3. Циклічний тип соціальних змін.
4. Нелінійний тип соціальних змін.

Мета лекції. Вивчення поняття, причин, шляхів і типів соціальних змін, соціального розвитку та їх теоретичних моделей представлених в сучасній соціологічній науці.

1. Поняття, причини і типи соціальних змін

Соціальні зміни – це перехід суспільства, його складових (соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій) з одного стану в інший. Вони можуть бути кількісними і якісними, прогресивними і ре-

гресивними, функціональними і дисфункціональними, еволюційними і революційними тощо.

Поняття «соціальна зміна» було введено в науковий обіг в 1923 р. американським соціологом У. Огберном в його книзі «Соціальна зміна».

Поняття «соціальна зміна» носить загальний характер і конкретизується в поняттях «соціальний розвиток», «соціальна реформа», «вдосконалення суспільства», «соціальна трансформація», «соціальна модернізація», «соціальна реформація», «соціальна руйнація» та ін.

Розвитком називають соціальні зміни, які підвищують рівень функціональності, ефективності, якості суспільної системи та її складових (соціальних інститутів, спільнот, організацій).

Розрізняють еволюційний і революційний шлях розвитку.

Соціальна еволюція передбачає:

- 1) поступове накопичення соціальних змін;
- 2) природно обумовлений і органічний характер цих змін;

До них належать інноваційні, трансформаційні зміни, різні відкриття та винаходи, значна кількість з яких суттєво змінили долю світу (колесо, азбука, паровий двигун, автомобіль, виборна демократія та ін.).

Соціальна революція передбачає:

- 1) радикальні та швидкі соціальні зміни;
- 2) соціальні зміни, які здійснюються на основі суб'єктивно усвідомлених знань, проектів;

3) неорганічний характер процесів у разі застосування насилля, однак їх зміст може бути органічним, якщо вони відповідають об'єктивним потребам суспільного розвитку. Революція – це особливий політичний спосіб розвитку суспільства, в якому існували чинники, котрі унеможлилювали мирний характер об'єктивно необхідних соціальних змін.

Вона може бути у мирній чи насильницькій формі. Термін революція застосовується до системних, якісних мирних змін суспільства чи його складових (культурна, промислова, технологічна, науково-технічна та ін.).

Еволюційні і революційні зміни можуть виражати як розвиток, так і занепад суспільства в цілому чи його складових.

Причини соціальних змін

В спеціальній літературі представлено два основних теоретичних напрямки пояснення соціальних змін та визначення ролі конфліктів в них.

1) Теорія конфлікту. Джерело соціальних змін знаходиться в суспільних відносинах, в яких виникають протиріччя, що переходять у конфлікти, котрі і виступають рушійною силою соціальних змін. В різних теоріях конфлікту стверджуються неоднакові причини, суб'єкти, характер, форми і зміст конфліктів. До цього напрямку належать теорії К. Маркса, Л. Козера, Р. Дарендорфа, Л. Гумпловича та інших.

2) Теорія структурного функціоналізму. Представники цієї теорії визнають реальність соціальних змін, однак вважають, що вони не повинні порушувати, а тим більш руйнувати «динамічну рівновагу» суспільної системи. Пріоритет надається збереженню стабільності, рівноваги суспільної системи, ніж конфліктами, які мають у більшості випадків деструктивні наслідки, а тому суспільство повинно їх уникати. Соціальні зміни в цій теорії розглядаються через процес адаптації суспільної системи до нових історичних умов і потреб.

В соціології виділяють наступні типи соціальних змін:

- 1) лінійний;
- 2) циклічний
- 3) нелінійний.

2. Лінійний тип соціальних змін

Теоретична модель лінійного розвитку суспільства історично виникає першою і залишається, на наш погляд, провідною хоч і зазнає потужної критики. Деякі соціологи вважають теорію лінійних змін безнадійно застарілою. Однак кожна теорія соціальних змін має свої як достоїнства, так і недоліки. Згідно з теорією лінійних соціальних змін історія людства виступає єдиним і спрямованим процесом. Лінійний розвиток орієнтований в майбутнє, трактується як рух вперед в часі і просторі. Кожен етап розвитку несе в собі певні власти-

вості минулого, поєднуючи їх з інноваціями, синтезуючи їх в ту чи іншу функціональну модель розвитку, а інколи і в дисфункціональну. Будь-яке суспільство, принаймні, суб'єктивно орієнтовано на поступ по висхідній лінії, однак в силу внутрішніх та зовнішніх чинників реальний рух здійснюється в параметрах від висхідної до низхідної спрямованості в різній мірі, формі і часі. Однак при цьому узагальнена логіка історичного розвитку простежується по лінійно-висхідній.

Теорія соціальної еволюції, в якій була сформульована теоретична модель лінійного розвитку, представлена в працях О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тённиса та ін.

Основна ідея соціального еволюціонізму Спенсера – ідея диференціації та інтеграції. Суспільство розвивається в напрямку від простого, традиційного, до диференційованого, складного, раціонального, все більш інтегрованого.

Е. Дюркгейм розумів процес еволюції як рух від суспільства з механічною солідарністю, що існує в традиційних суспільствах, до індустріального суспільства з органічною солідарністю. Джерелом такого переходу вважав поділ праці і соціальну диференціацію.

Ф. Тённис виділив два типи суспільства – сільську громаду (по німецьки – «гемейншафт») і індустріальне, міське товариство («гезельшафт»), які відображають процес еволюції від традиційного суспільства до суспільства індустріального.

Р. Арон і У. Ростоу та інші автори теорії індустріального суспільства довели, що воно природно приходить на зміну відсталому аграрному, «традиційному суспільству» з переважним натуральним господарством та приписаною становою ієрархією.

На початку другої половини ХХ ст. виникають теорії постіндустріального суспільства, яке часто називають «інформаційним». Деякі соціологи вважають, що інформаційне суспільство є стадією постіндустріального. Історичний розвиток суспільства, з точки зору авторів цих концепцій, проходить три основні стадії:

- 1) доіндустріальну;
- 2) індустріальну;
- 3) постіндустріальну.

В постіндустріальному суспільстві основною цінністю стають наукові знання, інтелект, інформація, творча діяльність людини, втілені в соціальні, інформаційні технології, котрі змінили сучасний світ. Культура в цьому суспільстві має тенденцію до посилення своєї ролі в його життєдіяльності. Вона все більше перетворюється на домінуючий фактор розвитку цього суспільства. Економічний чинник був домінантним в доіндустріальному (традиційному) суспільстві і залишається таким в індустріальному, в якому посилюється роль культури, наукових знань, інтелектуальних технологій. Економічна детермінанта, на наш погляд, є певним продовженням, формою вираження біологічних, матеріальних, економічних потреб індивідів, а культура, наукові знання субстанціонально і функціонально обумовлені змістом та рівнем розвитку свідомості людей, є вищою формою соціального. Можливо в цьому і полягає ідея К. Маркса про перехід від «царства необхідності» до «царства свободи».

Індустріальне суспільство, з нашої точки зору, є перехідною стадією історичної еволюції від домінування економічної детермінанти, генетично обумовленої біологічними, матеріальними потребами до постіндустріального суспільства, в якому визначальним чинником суспільного розвитку все більше виступає соціокультурний, а саме наука та інтелектуальні технології, генетично породжені досягнутим рівнем і змістом суспільної свідомості. Якщо класичний перехід від до індустріального суспільства до постіндустріального зайняв близько двохсот років, то групі країн Східної Азії («азійським тиграам»), Китаю знадобилось кілька десятиліть. В певному розумінні індустріальне суспільство є історичною стадією, в якій якісно змінюється формат суспільного розвитку, матеріальне і ідеальне в їх взаємодії в механізмі суспільного розвитку міняються місцями. Ідеальне, усвідомлене, інтелектуальне в постіндустріальному суспільстві набирає все більшого значення. Однак цей процес носить еволюційний, довготривалий та певною мірою гіпотетичний характер. На рівні конкретних країн він значною мірою залежить від суб'єктивного фактору, влади і політики, їх здатності давати адекватні відповіді на історичні виклики.

Лінійна динаміка передбачає не тільки прогрес, рух вперед, в майбутнє, але і можливий регрес, тобто низхідну лінію соціальних змін в окремих країнах, котрі виявили неспроможність зберегти державність як політико-правову форму існування і розвитку суспільства. Лінійний тип соціальних змін відображає загальну логіку історичного процесу країн, здатних давати адекватні відповіді на потреби суспільного розвитку. Саме вони визначають історичний вектор розвитку людської цивілізації. В конкретних країнах в рамках загальної спрямованості їх лінійного руху на тих чи інших історичних стадіях складаються особливі обставини, чинники, які обумовлюють своєрідну специфіку, ту чи іншу їх форму у вигляді циклічних та нелінійних соціальних змін.

3. Циклічний тип соціальних змін

Прихильники теорії циклічних соціальних змін вважають, що суспільному життю, як і природі, притаманні циклічні процеси. Існують астрономічні цикли (день, ніч, пори року), біологічні цикли (народження, дитинство, юнацтво, зрілість, старість, смерть). Виділяються також цикли в повсякденному житті (вихідні та робочі дні) та ін.

У суспільстві проявляються політичні, економічні, соціальні цикли:

- політичні кризи змінюються політичною стабільністю;
- за економічним піднесенням настає занепад;
- зростання добробуту населення чергується з його зниженням і т. ін.

Суспільне життя схоже на круговорот процесів, кожен із яких вичерпує свій потенціал і змінює інший. Соціально-історичний розвиток рухається по колу.

Циклічність – це певне повторення соціальних форм і тенденцій минулого, але з деякими новаціями. Тривалість циклів, кількість фаз, ритміка, часові інтервали можуть суттєво різнитися. Циклічні процеси виражають відтворення соціальної системи, а саме:

- її структур і функцій;

- соціальних спільнот, інститутів, процесів;
- форм діяльності (наукова, виробнича, художня та ін.);
- соціальних статусів і ролей (лікар, юрист, викладач, військовий).

Циклічність надає ритм суспільним процесам, виступає формою існування, збереження і розвитку суспільства. В суспільстві, як і в природі, цикли виражають спосіб і форму його існування, природний і соціальний рух, передбачуваність і закономірність, однак у всесвітньо-історичному розвитку, зберігається лінійно-поступальний шлях розвитку. В рамках останнього одні суспільства опановують нові, прогресивні, адекватні форми суспільного розвитку і прокладають шлях в історичне майбутнє, а інші, які виявляються нездатними до цього і залишаються на периферії історичного процесу, впадають в довгочасну сплячку з подальшою невизначеною соціальною перспективою.

Циклічні зміни проявляються в історичному розвитку суспільства. Їх виділяли такі мислителі як Віко, Данилевський та ін. Вони досліджували передусім процес виникнення, розквіту і розпаду соціокультурних систем, який відображав певний цикл життєдіяльності суспільства.

Форми циклічних змін:

1) зміни по типу маятника – найбільш проста форма циклічного процесу (коливання руху маятника влади, зріст та зменшення інвестицій в соціальну чи економічну сферу, піднесення та спад виробництва);

2) хвильові рухи (цикл політичної, підприємницької, творчої активності, які досягають свого хвильового піка і знову йдуть на спад);

3) спіралеподібні – є найбільш складною формою циклічних змін, в яких динаміка визначається правилом – «повторення минулого на іншому рівні». Однак це повторення минулого здійснюється на якісно новому рівні і в якісно новій формі. Ця модель соціальних змін певною мірою виражає соціальну спадковість. Спіралеподібні процеси здійснюються як по висхідному напрямку, так і по низхідному.

Останні є проявом дисфункцій суспільної системи, інститутів, організацій, що здатне призвести до їх занепаду, загибелі.

3. Нелінійний тип соціальних змін

У ХХ столітті існуючі теорії соціальних змін зазнають критики. Реальність виявилась більш складною. Соціальні процеси, поведінка людей та діяльність соціальних організацій, інститутів, суспільної системи часто не відображає їх опис, пояснення існуючими теоріями соціальних змін.

Деякі соціологи прийшли до висновку, що не існує вічних лінійних закономірностей, універсальних стадій еволюції. Поведінка людей, структурних складових суспільства і його самого відбувається самим несподіваним та непередбачуваним чином. Це призвело окремих істориків, філософів, соціологів до висновку, що суспільство і його структурні компоненти змінюються нелінійним типом, а лінійний тип соціальних змін є лише один із можливих.

Основні положення теорії нелінійних соціальних змін:

- Поведінка суб'єктів суспільного життя часто є несподіваною та непередбачуваною.
- Не існує вічних лінійних закономірностей, універсальних стадій, циклів соціальної еволюції.
- Протиріччя і конфлікти в суспільстві носять перманентний характер, що обумовлює втрату функціональності суспільства, його занепад та невизначеність майбутнього.
- В суспільстві, яке знаходиться в стані невизначеності напрямку соціальної еволюції виникають обставини, в яких гостро актуалізується проблема історичного вибору, котра не піддається раціональному вирішенню в силу дії безлічі соціальних чинників, в результаті чого виникає ситуація розгалуження варіантів вибору (стан біфуркації).
- Соціальний вибір біфуркаційної гілки залежить від взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивного фактору (внутрішніх і зовнішніх чинників, політичної волі, свідомості, розуму, культури суспільства), що в сукупності створює об'єктивну соціальну логіку невідконтрольного руху системи суспільства.

- Рух по біфуркаційній траєкторії може бути нестійким, однак існують жорсткі траєкторії, які ведуть суспільство до аттрактора (від лат. attractio – притяжіння), увійшовши в який, визначається його майбутнє, а все що заважає знищується диссипативними процесами.
- В реальній історії вибір біфуркаційної гілки може привести суспільство до розквіту, а може і спрямувати його в еволюційний глухий кут, прикладом якого була так звана революція 1917 року в Росії. Суспільство, яке рухається по тупиковому напрямку, впадає в довгу «сплячку» (це було в країнах Сходу – Китаї, Японії, Індії та ін., котрі лише в ХХ століття вийшли на нову гілку еволюції) або ж зникає (Стародавній Єгипет, Шумер, Вавилон, цивілізації майя, інків і ацтеків). Така доля спіткала і колишній СРСР.

Висновок. Історичний процес – це соціально-детермінований процес, джерелом якого є система причинно-наслідкових зв'язків, які проявляються в різних формах. Однак виникають історичні періоди порушення історичної логіки і темпу суспільного розвитку, стан застою, соціальної невизначеності, хаосу. Відображенням цього явища стала теорія нелінійного типу соціальних змін, яка не відміняє теорію лінійного розвитку, соціальної детермінації, а лише її доповнює, дає пояснення особливим історичним явищам, які сучасна суспільна думка ще не здатна пояснити з позицій причинно-наслідкових зв'язків.

Питання для самоконтролю:

1. *Визначте поняття «соціальні зміни».*
2. *Охарактеризуйте поняття «соціальна революція»*
3. *Назвіть основні теоретичні підходи пояснення причин соціальних змін*
4. *Які Ви знаєте типи соціальних змін?*
5. *В чому полягає зміст лінійного типу соціальних змін?*
6. *Охарактеризуйте теорію циклічних соціальних змін.*
7. *В чому є особливість теорії нелінійних соціальних змін?*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аблов А. Ф. Влада і політика / Одеса : Маяк, 1998. – 36 с.
2. Аблов А. Ф. Деякі політико-ідеологічні проблеми трансформації українського суспільства в сучасних умовах / Вісник Одеського національного університету. – Том 16. Випуск 10. – 2011. Соціологія і політичні науки. Збірник наукових праць. – 2011. – С. 711-718.
3. Аблов А. Ф. Деякі проблеми теорії і практики трансформації сучасного українського суспільства / Вісник Одеського національного університету / Том 23. Випуск 3 (48). – Психологія. – 2018. - С. 7-22.
4. Аблов А. Ф. Методичні рекомендації з вивчення дисципліни «Соціологія» для студентів навчально-наукового комплексу «Школа-Коледж-Університет» при Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова/ А. Ф. Аблов, О. О. Нікогосян. – Одеса : Вид-во «ВМВ», 2010. – 84 с.
5. Адорно Т. В. Введение в социологию / Пер. с нем. – М. :Праксис, 2010. – 384 с.
6. Американская социологическая мысль: Тексты. – М. : Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – 560 с.
7. Большой толковый социологический словарь (Collins) том 1 (А-О). Пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2001. – 544 с.
8. Большой толковый социологический словарь (Collins) том 2 (П-Я). Пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2001. – 528 с.
9. Браймен А., Белл Э. Методы социальных исследований. Группы, организации и бизнес / пер. с англ. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2012. – 776 с.
10. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
11. Гальчинський Анатолій. Лібералізм : уроки для України : – К. : Либідь, 2011. – 288 с.
12. Гидденс Энтони. Социология. Пер. с англ. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.

13. Даймонд Дж. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються / Джаред Даймонд: Пер. з англ. – К. : Вид. група КМ-БУКС, 2019. – 688 с.
14. Добренков В. И., Кравченко А. И. Социология. – Учебник. – ИНФРА-М., 2007. – 624 с.
15. Дунаєва Л. М. Влада і самоврядування: еволюція діалогу / Одеськ. нац. ун-т. – Одеса : Поліграф, 2009. – 356 с.
16. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – 3-е изд. / Пер. с фр. – М. : ТЕРРА- Книжный клуб, 2008. – 400 с.
17. Дьюи Джон. Общество и его проблемы. Перевод с англ. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
18. Горбунова М. Ю. Социология. – М. : Изд-во «Экзамен», 2005 – 224 с.
19. Кирилюк О. С. Соціумні девіації – концептуалізація проблеми // Гілея – НПУ ім. М.Драгоманова – 2017 – вип. 116. – С. 194-198.
20. Кравченко А. И. Социология : Учебник для вузов. М. : Академический проект, 2006. – 10 –е изд. – 512 с.
21. Кузнецов В. Н. Социология идеологии : учебное пособие / В. Н. Кузнецов. – М. : КДУ, 2009. – 380 с.
22. Луиджи Анолли. Психология культуры / пер. с итал. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр / Ю. С. Вовк, 2016. – 480 с.
23. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. / Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник для студ. ВНЗ/ 2-ге вид. – Київ : Каравела, 2014. – 543 с.
24. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
25. Нестуля О. О., Нестуля С. І. Соціологія. Практикум. Модульний варіант. Навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 272 с.
26. Общая социология: учебное пособие / Под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 654 с.
27. Онищук В. М. Середній клас у просторі нерівності / В. М. Онищук // «Могилянські читання – 2017: – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – С. 55-58

28. Парсонс Т. О социальных системах / – М. : Академический проект, 2002. – 832 с.
29. Практикум з соціології. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. За ред. В. М. Пічі. – Львів : «Новий світ - 2000», 2007. – 368 с.
30. Социологический словарь. / Николас Аберкромби, Стивен Хилл, Брайан С. Тернер. – Пер. с англ. – М. : «Экономика», 1999. – 428 с.
31. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: курс лекцій / В. І. Тарасенко, А. Ручка та ін. – Київ : НАН України, Інститут соціології, 2007. – 362 с.
32. Соціологічна енциклопедія / ред. кол. В. І. Астахова; упоряд.: В. Г. Городяненко. – Київ : Академвидав, 2008. – 455 с. –(Енциклопедія студента).
33. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / І. В. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. -6-е вид. К. : Центр учбової літератури, 2009. – 808 с.
34. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад: Волович В. І., Тараненко В. І., Захарченко М. В. та ін.; під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998, – 736 с.
35. Соціологія: підручник/ В. Г. Городяненко, О. В. Гілюм, А. В. Демічева: за ред. В. Г. Городяненко – 3-те вид, перероб. доп.- Київ : Академія, Альма-матер, Київ, 2008. – 542 с.
36. Соціологія : підручник для студ. вищих навчальних закладів освіти / В. М. Піча, А. Г. Хоронжий, В. Є. Савка: / за ред. В. М. Піча – 5-те вид., випр.- Львів : «Новий світ – 2000», 2015. – 278 с.
37. Смелзер Нейл. Социология: пер. с англ. – М. : «Феникс», 1998. – 688 с.
38. Томпсон Д. Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс / Пер. с англ. – М. : ООО «Фирма» «Издательство АСТ»; Львов : «Инициатива», 1998, - 496 с.
39. Ципко А. С. Русская апатия. Имеет ли Россия будущее / А. С.Ципко. – М.: ООО «ТД Алгоритм», 2017. – 480 с.
40. Черниш Н. Й Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2009. – 468 с.
41. Шарков Ф. И. Социология: теория и методы: учебник. – М. : Изд-во

«Экзамен», 2007. – 478 с.

42. Штомпка П. Социология социальных изменений/Пер. с англ. Под ред. В.А.Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

43. Щепанський Ян. Елементарні поняття соціології. Пер. з польск./Под ред. Р. В. Рывкиної. – М.: Прогресс, 1969. – 247 с.

Перелік літератури рекомендованої до окремих тем

Тема 1. Соціологія як наука, її предмет, структура і метод (7, 8, 12, 16, 24, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 43).

Тема 2. Історія формування і розвитку соціології (7, 8, 10, 12, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35) .

Тема 3. Суспільство: поняття і ознаки, структура і типи (2, 3, 7, 8, 11, 12, 15, 17, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43).

Тема 4. Культура в системі суспільства (2, 7, 8, 12, 22, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37).

Тема 5. Соціальна структура і соціальна стратифікація (7, 8, 12, 22, 23, 24, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37).

Тема 6. Соціальні інститути (7, 8, 12, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37).

Тема 7. Соціальні організації (7, 8, 9, 12, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37).

Тема 8. Соціальні дії, взаємодії та відносини (7, 8, 10, 12, 19, 24, 33, 34, 35, 37).

Тема 9. Особистість в системі суспільства (7, 8, 12, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 39).

Тема 10. Сім'я в системі суспільства (7, 8, 12, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40).

Тема 11. Конфлікти в системі суспільства (7, 8, 24, 30, 32, 33, 34, 35, 37).

Тема 12. Соціальні зміни і соціальний розвиток (3, 7, 8, 24, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 43).

Навчальне видання

АБЛОВ Анатолій Федорович

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

За редакцією автора

Підп. до друку 11.2019. Формат 60×84/16.

Ум.-друк. арк. 7,32. Тираж 50 пр.

Зам. № 2034.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Тел. (048) 723-28-39. E-mail: druk@onu.edu.ua